

म. म. दत्तो वामन पोतदार

ग्रंथ संग्रह

दुर्मिक ग्रंथ

(हे पुस्तक अत्यंत जपून हाताळावे)

शि. प्र. मंडळी कार्यालय,
शारदा समाग्रह,

स. प. महाविद्यालय आवार,
बुर्जे-३०.

Handwritten signature or initials in the top right corner.

म. म. द. वा. पोतदार
ग्रंथ संग्रह

Handwritten number: २३५-५०-११५

मा. म. द.

Handwritten signature and date: २६/०५/२०२१

5/22/14

एतद्देशीय संस्थानिक आणि त्यांच्या फौजा.

हिंदुस्थानावरील एक व्हाईसराय साहेब नौकरी सोडून परत जाऊं लागले व त्यांच्या जागी दुसऱ्यांची योजना होऊन, ते इकडे येण्याच्या सिद्धतेस लागले ह्मणजे इकडील व इंग्लंडांतील सर्व वर्गांच्या लोकांत एके प्रकारची गडबड उडून राहते. एक व्हाईसराय साहेब जाऊन दुसरे आले ह्मणजे राज्यव्यवस्थेत कांहींना कांहीं तरी फेरबदल व्हावयाचाच ; व तसें होण्याचा स्वाभाविक संभव असल्यामुळे ही गडबड उडून लोकांस नवीन आशा वाटू लागतात. ह्याप्रमाणें प्रकार असल्यामुळेच जुने वाद ह्या सुमारास पुनः उपस्थित होतात, व कित्येक आग्रही लोक आपल्या मतांचें पुनः मंडन करावयास लागतात. त्यांच्या मतांचा खोटेपणा पूर्वीच उत्तम रीतीनें उघडकीस आणलेला असतो, तरी त्याची त्यांना लाज वाटत नाही. लार्ड रिपन साहेबांची कारकीर्द सरळ न्यायाची व लोकांस सुखावह असल्यामुळे कित्येक आग्रही लोकांस आपल्या मतांचें मंडन करावयास सांपडलें नाही. बादशाही धाटाची राज्यपद्धति ह्या देशांत सुरू करावी, असा त्यांचा फार आग्रह असता, लोकांचें कल्क्षण करण्याची आपल्या मनांत प्रबळ इच्छा आहे असा ते डौल दाखवितात ; आणि लोककल्याणाच्या ह्या इच्छेचें पांघरूण घेऊन, ह्या देशांत जो कांहीं जीवांश राहिला आहे व पूर्वीच्या

आणि जे अनर्थ घडण्याचा विलकुल संभव नसून, केवळ त्यांस मात्र ज्यांजविषयीं स्वप्न पडत असतें त्यांजबद्दल पूर्वीच बंदोबस्त करण्याच्या ते सूचना करित असतात. पांच वर्षांपूर्वी लार्ड लिटन साहेब व्हाईसरायार्चे काम पहात असतां, एतद्देशीय संस्थानिकांच्या अफाट वाढलेल्या फौजांपासून इंग्लिशसरकारच्या राज्यास मोठा धक्का बसण्याचा संभव आहे, असाबद्दल इकडे हिंदुस्थानांत प्रथम ओरड सुरू झाली. ह्या वेळीं सुदैवानें आफगाणिस्थानांशीं लढाई सुरू झाली ; आणि केवळ कल्पना केलेल्या ह्या महान् अनर्थाबद्दल विचार करण्यास कोणास अवकाश सांपडला नाही. इकडील लष्करी अधिकाऱ्यांच्या मनांत नव्हतें तरी ह्या लढाईच्या वेळीं सरहद्दीवरील ह्याच शीख संस्थानिकांच्या फौजा आपल्या कामास लावून, त्यांजकडे नगरसंरक्षणाचें काम सोंपविणें भाग पडलें; व त्याच मासल्याचीं दुसरींही कामें त्यांनीं ह्या फौजांस सांगितलीं. अशा रीतीनें मूळ उपास्यत झालेला प्रश्न अगदीं सांदीत पडला, आणि गेल्या पांच वर्षांत त्याजबद्दल एक अक्षरही ऐकुं आलें नाही.

परंतु, कारकीर्दीची नियमित मुदत संपण्यापूर्वीच लार्ड रिपन साहेब काम सोडून परतणार, अशी बातमी इंग्लंडांत प्रसिद्ध होतांच, लंडन टाइम्स पत्रांत “ एतद्देशीय संस्थानिक आणि त्यांच्या फौजा ” ह्या विषयावर कांहीं निबंध प्रसिद्ध होऊं लागले. ह्या निबंधांस त्या पत्राच्या एखाद्या कोंपऱ्यांत जागा मिळाली होती असें नाही. त्या पत्रांतील प्रमुख स्थानीं ते घातले होते. ह्या विषयावर टाइम्समध्ये प्रसिद्ध झालेल्या ह्या निबंधाच्या प्रतिपादनाची शैली, व इकडील संस्थानांतून अगदीं आलीकडे घटलेल्या गोष्टींची ह्यांत दाखविलेली माहिती, ह्यांजकडे

चिणारा गृहस्थ स्वतः

कित्येक संस्थानिकांच्या पदरीं मोठमोठ्या फौजा आहेत; व त्यांजपासून राज्यास मोठा आपाय घडण्याची भीति असून, संस्थानांतील प्रजेवर विनाकारण ओझे पडत आहे, असेंही त्यानें स्पष्टपणें कळविलें आहे; व संस्थानांतील प्रजेच्या हिताकडे दृष्टि दिली असतां, ह्या फौजा कमी करविण्यास चांगलें कारण सांपणार आहे, असें त्याचें ह्मणणें आहे. एशियांतील लोकांस स्वतंत्र रीतीनें राज्य करण्याची अकल नाहीं, असा ध्वनि ह्या निबंधांत काढला आहे; आणि ज्या तऱ्हेनें हा ध्वनि काढला आहे, तिच्या योगानें लार्ड डलहौसी साहेबांच्या कारकीर्दीत संस्थानें खालसा करण्याच्या झपाट्याचें आह्वास स्मरण झालें. हिंदुस्थानांतील लोकांस अगदीं वर डोकें काढूं देऊं नये व त्यांस पूर्ण दावांत ठेवावें, असें प्रतिपादन करणाऱ्या हिंदुस्थानांतील इंग्रजी मुत्सद्यांचें हें टार्ड्स्म. पत्र आलीकडे मुखें झालें आहे; व एकंदर इंग्लिश लोकांचें एखाद्या विषयाबद्दल साधारण मानानें मत काय आहे, हें कळविण्याचें आज-पर्यंतचें त्याचें काम त्यानें सोडून दिलें आहे, असा हल्लीं भास होत असून, इकडील संस्थानिकांबद्दल वरील निबंधकारानें कळविलेले विचार त्या पत्रास मान्य झाल्याचा रंग दिसतो. एतद्देशीय संस्थानिकांच्या फौजांबद्दलच्या ह्या विषयाच्या संबंधानें पूर्वी सन १८७९ मध्ये वांटावाट होऊन, त्या फौजांपासून इंग्रजसरकारच्या राज्यास धोका आहे, असें ह्मणणारांचें चांगलेंच खंडन झालें होतें. तेव्हां हल्लीं ह्या विषयाबद्दल पुनः विचार करण्याची आपणास कोही गरज नाहीं, व आपण मौन राखावें असा आर्हीं प्रथम विचार केला; परंतु, ह्या देशाच्या त्या वेळच्या स्थितीत आणि हल्लींच्या स्थितीत फार अंतर आहे. एका बाजूनें रशिया हिंदुस्थानच्या सरहद्दीजवळ येऊन ठेपला आहे, आणि दुसऱ्या बाजूनें फ्रान्सचें पाऊल जवळ जवळ येत आहे. हिंदुस्थानसरकारच्या राजकीय खात्यांत बड्या हुद्याचें काम पाहणाऱ्या अधिकाऱ्यांस आपले विचार टार्ड्स्मसारख्या पत्रांत प्रसिद्ध करण्याची बुद्धि होत आहे. त्याचे हे विचार त्या पत्राच्या कर्त्यास मान्य होत आहेत, आणि इकडील सरकारच्या लष्करीखात्यांतील नामांकित अधिकाऱ्यांसही ह्या निबंधकाराप्रमाणेंच वाटत असून, आपले अभिप्राय ते अधिकारी लहान मोठ्या पुस्तकांच्या द्वारानें आपल्या इष्टमित्रांस व विभागांतील

लोकांस कळवीत आहेत. ह्याप्रमाणें प्रस्तुतचा प्रकार आहे. तेव्हां ही नवीन व्यवस्था योजावी, अशी सूचना करणारे लोक आपल्या बाजूचे मंडन करितांना जीं प्रमाणें दाखवितात, त्यांजबद्दल विचार केला असतां वावगें होणार नाहीं, असें आह्मांस वाटतें. जो रोग वरचेवर बाहेर येतो, तो जितके वेळां बाहेर येईल तितके वेळां त्यास औपधोपचार करून त्याचें दमन करणें अत्यंत इष्ट आहे, हें सांगावयास नकोच.

लंडन टाईम्स पत्रांत पत्रव्यवहार प्रसिद्ध करणाऱ्या गृहस्थाच्या नमुन्याचे निबंधकार आणि पत्रव्यवहार पाठविणारे गृहस्थ मनांत कांहीं दुष्ट हेतु धरून, एतद्देशीय संस्थानिकांवर हत्यार उपसतात, ही गोष्ट अगदीं निर्विवाद आहे. प्रत्यक्ष घडत असलेल्या प्रकारांस आणि गोष्टींस भिन्न स्वरूप देऊन, लोकांचा गैरसमज व्हावा ह्मणून ही मंडळी आपले लेख लिहितांना कित्येक गोष्टी सांगण्याचें मुद्दाम सोडतात; आणि कित्येक नवीन रचून सांगतात. ह्याजवरूनच त्यांच्या हेतूंचा दुष्टपणा व्यक्त होतो, असें नाहीं. त्यांच्या काळेपणाची साक्ष पटविण्यास दुसरीही प्रमाणें आहेत. मनुष्य बुडत असतां आश्रयार्थ पाण्यावर तरंगणारी भिकार काडी देखील धरावयास सोडीत नाहीं; त्याप्रमाणें ही निंदक मंडळी एतद्देशीय संस्थानिकांवर आणि त्यांच्या मानलेल्या फौजांवर किटाळ आणण्यासाठीं प्रयत्न करितांना अत्यंत क्षुद्र व क्षुल्लक गोष्टींस मोठें स्वरूप देऊन व त्या रूप फुगवून, कशा तरी वेड्यावाकड्या रीतीने ओढाताण करून, आपल्या बाजूच्या प्रमाणांत त्यांस ढकलून देत असतात; आणि हा प्रयत्न करित असतां, तो लोकांच्या नजरेस पडूं नये ह्मणून विशेष मेहनत करितात; पण ती शेवटीं वाया जाते. असो. ह्या त्यांच्या प्रयत्नावरूनही त्यांचे खरे हेतु काय आहेत, हें समजण्यासारखें आहे. मध्यहिंदुस्थानांतल्या अत्यंत अप्रसिद्ध भागांतील अगदीं साधारण रीतीचें शिक्षण मिळालेल्या एखाद्या संस्थानिकाच्या मनावर ह्या देशांत आज शेंकडों वर्षे प्रबळ असलेल्या धर्मातील समजुतीचें वर्चस्व अतल्यामुळें त्यानें एखाद्या गुन्हेगार ब्राह्मणास फांशीची शिक्षा देण्याचा ठराव करण्यास विलंब लावला व मागें पुढें घेतलें; अथवा स्वच्छंदपणानें राज्य करण्याची शेंकडों वर्षांची संवय असल्यामुळें तब्बेत-खोर होण्यास आधींच भरपूर जागा असतां, हिंदुस्थानांतील ह्या

“संभाळलेल्या” संस्थानिकांच्या दरबारीं असलेल्या ब्रिटिश कामगारांच्या चमत्कारिक वर्तनाने व देखरेखीने तीत अधिकच भर पडून संस्थानिक तऱ्हेवाईक होण्यास जास्तीच कारण झाल्यामुळे हे संस्थानिक साहेब घटकेंत गरम व घटकेंत नरम पडतात, आणि स्वभावाची अशीच कांहीं तऱ्हा दाखवितात; अथवा स्वतः अधणांत असतां आपणाबरोबरच्या अधणांतील इतर संस्थानिकांवर खडे टाकण्याचा निरूपगोगी व क्षुद्र खेळ ते चालवितात. एवढ्यावरून एकंदर आफ्रिकेंतील आणि एशियांतील लोकांस चांगल्या रीतीनें राज्य करण्याची कुशलता कोणत्याही वेळीं व कोणत्याही स्थितींत येणार नाही, असें सिद्ध झालें आहे, अथें हे थोर पंडित मानतात. एखाद्या स्वतंत्र राज्यकर्त्याची वर्तणूक अशा प्रकारची असेल तर तिजबद्दल खरोखरच तिरस्कार व खेद वाटणार आहेत; आणि सरळ स्वभावाच्या प्रामाणिक मनुष्यास ह्यास थोडाही मान द्यावा असें वाटणार नाहीं; पण एकंदर राष्ट्रांतील लोकांस किंवा त्यांच्यांतील एखाद्या वर्गास तुच्छ मानण्यास एवढ्यावरून पुरेसें कारण होतें असें नाही, हें उघड आहे. कोणताही साधारण मोठा असा लोकसमुदाय घेतला तरी वर वर्णिलेल्या ह्या हतभाग्य संस्थानिकांच्या नमुऱ्याचे पुष्कळ मासले त्यांत न सांपडले तरी कांहीं सांपडतील, हें अगदीं निर्विवाद आहे. इतर कोणत्याही लोकसमुदायांतून जे प्रकार साधारणपणें दृष्टीस पडतात, ते आमच्या इकडील वंशक्रमानें राज्यसत्ता मिरविणाऱ्या संस्थानिकांत तर त्यांच्यांतल्यापेक्षां फारच साधारणें दृष्टीस पडतील, ह्यांत फारसें नवल नाहीं. पण हा एक विचार झाला. आपणास येथें दुसऱ्या एका गोष्टीचें अवश्य स्मरण ठेविलें पाहिजे. ती हीच की, हें जें आमच्या इकडील संस्थानिकांचें चित्र काढलें आहे, तें त्या दरबारीं असलेल्या इंग्लिशसरकारच्या वकिलांनें काढलें आहे; पण संस्थानिकांच्या दरबारीं असलेल्या इंग्लिशसरकारच्या वकिलांचें अगर कामदारांचें चित्र, ट्राव्हणकोरच्या महाराजासारखे महाराज, अथवा सर दिनकरराव किंवा सर टी. माधवराव ह्यांजसारखे मुत्सदी व राजे अगर माजी सर सालरजंगसारखे दिवाण कसें काढतात, हें आपणास पाहणें आहे. मनुष्यानें तयार केलेलें सिंहाचें चित्र आपण पहात अहों; पण (खाऱ्या रीतीचें चित्र काढण्याची सिंहांत करामत व इच्छा ह्या आहेत

असें घटकाभर मानून,) सिंहानें माणसाचें कसें चित्र काढलें असतें, हें आपणास अद्यापि पहावयाचें आहे. एतद्देशीय संस्थानिकांच्या दरवारी असलेल्या इंग्लिश वकिलाचें एतद्देशीय संस्थानिकांनीं केलेलें वर्णन जरी अद्यापि आमच्या पाहण्यांत आलें नाहीं, तरी एका इंग्रजी मासिकपुस्तकांत केलेलें ह्या अम्मलदारांचें वर्णन आहीं वाचलें आहे ; आणि त्या पुस्तकांत वर्णिलें त्यांचें स्वरूप लोकांस आवडण्यासारखें आहे किंवा तें मोठेसें गोड दिसेल, असें ह्मणण्यास आह्मास अगदींच आधार सांपडत नाहीं. ज्या लेखास उद्देशून आहीं आतां थोडें लिहिलें आहे, त्यांत कशाचिन् काहीं अतियोक्ति असेल ; पण हिंस्थानसरकारचा राजकीय खात्यांतील भरतच्या कामगारांची तर काय! पण मुख्य मुख्य कामगारांची यादी पाहिली, आणि नांवे मनांत आणून, त्यांच्या वर्तनक्रमाविषयीं विचार केला तर मनास फारसा आनंद होणार नाहीं, असें आहीं झटलें असतां आमच्याकडून विशेष प्रमाद होईल, किंवा आहीं खोटे लिहिलें असें होईल, असें आह्मास वाटत नाहीं. ब्रिटिश-सरकारचा ताब्यांतील हिंस्थानची एकंदर स्थिति आतां फार बदलली आहे, आणि संस्थानिकांच्या दरवारी वकील ठेवण्याची एकंदर योजना जुन्या रिवाजांस अनुसरून असल्यामुळें ती आतां अगदीं अनुकूल पडत नाहीं. ती एकंदर तन्हा मुळापासून अगदीं बिघडल्यासारखी झाली आहे; ती आतां इतकी बिघडली आहे कीं, तिजमुळें एकंदर कारभारावर फार वाईट परिणाम घडतात. ह्या जीर्ण झालेल्या व्यवस्थेप्रमाणें दरवारी वकील नेमण्याची तन्हा ठेवल्यानें त्यांच्या ताब्यांतील संस्थाने अगदीं नादान होतात ; आणि त्यांची व्यवस्था चांगली राहण्याचा संभवच राहत नाहीं. दरवारांत नेमलेले हे अम्मलदार स्वतःच फार तब्येखोर असतात आणि स्वच्छंद वागूं पाहतात, व वेळोवेळ उत्पन्न होणाऱ्या प्रश्नांचा विचार खुबीनें व संघपणानें त्यांजकडून मुळींच होत नाहीं ; व प्रसंगाच्या योग्यायोग्यतेचेंही त्यांस भान रहात नाहीं. सरकारचा विशेष विश्वासांतील आणि फार उपयोगी पडलेले काहीं कामगार एक वेळीं त्याच खात्यांत तयार झाले हें खरें आहे. एल्किन्स्टन, मालकम, मरो, मेटकाफ वगैरे नामांकित अम्मलदारांना त्यांच्या सेवा-क्रमांत एकदां ह्या खात्यांतून उत्कृष्ट शिक्षण मिळालें होतें, हें आह्मांस ठाऊक

आहे; परंतु ह्या गृहस्थांकडे सोंपविलेला कारभार चालवीत असतां त्यांनीं दाखविलेल्या गुणांबद्दल लोक त्यांची फार स्तुति करितात व त्या गुणांचें अंशतः वर्धन करण्यास ह्या देशाची त्या काळची स्थिति फार अनुकूल होती, असें आह्मांस वाटतें. त्या वेळची स्थिति आतां सर्वथैव नाहीशी झाली नसली तरी फार बदलली आहे ह्यांत शंका नाही. पूर्वीचीं संस्थानें खरोखरीचीं होती; त्या वेळच्या संस्थानिकांत चांगला जीव होता; आणि आपल्या संस्थानचा कारभार चालविण्याची पद्धति लावून देण्याचें त्यांच्यांत सामर्थ्य होतें; व एकंदर काळास वळण देण्याची त्यांच्यांत हिम्मत होती, व त्यांच्या मर्जाप्रमाणें सर्व गोष्टी घडून येत असत. असल्या संस्थानिकांशीं जुन्या काळच्या अम्मलदारांचा सहवास पडत असे, ह्यामुळे तेही मोठे हुषार होते; पण हल्लींची स्थिति पालटली आहे. संस्थानांत आणि संस्थानिकांत पूर्वी जें सत्व होतें तें आतां राहिलें नाही; आणि ह्याप्रमाणें पूर्वीची एकंदर स्थिति हल्लीं नाहीशी होऊन, नवीन दृष्टीस पडत आहे; तरीही आपल्या राजकीय खात्याची व्यवस्था ह्या नवीन व्यवस्थेस अनुसरून लावण्याचें काम सरकारानें अद्याप केले नाही. एतद्देशीय संस्थानिकांच्या दरबारी इंग्लिश सरकारचे पूर्वी जे कामगार असत त्यांकडे वकिलाचें व सेनापतीचें काम असे; पण हल्लीं तीं कामें त्यांजवर पडत नाहींत. हल्लीं त्यांची पूर्वीची योग्यता नाहीं. आजला ते हेर आणि पाहरेकरी आहेत. ह्याप्रमाणें स्वित्यंतर झालें असतांही ह्या अम्मलदारांच्या कृत्यांवर जितका उजेड पडणें प्रस्तुतकाळीं नुसतें योग्य आहे इतकेंच नाहीं, तर अवश्य आहे, तितका उजेड पडत नाहीं; आणि इतर खात्यांतील अम्मलदारांच्या संबंधानें झालेल्या तक्रारींची जशी चवकशी होते तशी ह्यांच्या संबंधानें केलेल्या तक्रारींची होत नाहीं. त्यांच्या हुद्यांस कमीपणा येईल ही सांप्रतकाळीं केवळ पोकळ असलेली सबब लावून, ह्या अम्मलदारांच्या कृत्यांवर पांघरून घालण्यांत येतें. ह्याप्रमाणें प्रकार असल्यामुळे संस्थानिकांच्या दरबारी असलेले इंग्लिशसरकारचे अम्मलदार त्यांची (सरकारची) अगदीं लाडकीं लेंकरें झालीं आहेत ह्यांत नवल नाहीं. हीं लाडकीं लेंकरें संस्थानिकांस नीट वागवीत नाहींत. त्या उभयतांतील संबंध असमाधान उत्पन्न करण्यासारखा असतो; आणि खरी राजनीति

व सरळ न्याय ह्या उभतांकडेही दृष्ट दिली असता, हे संवघ सुधार-
 प्यासाठी नीट व्यवस्था करण्यास झटणें फार अवश्यक आहे. आपल्या
 कृपाचे परिणाम भोगण्यास प्रत्येकानें सिद्ध असलें पाहिजे. अंगीका-
 रलेल्या वर्तनक्रमाच्या अहितकारक परिणामामुळें स्वतःची योग्यता हीन
 करून न घेतां, कोणाच्यानेंही जुलूम किंवा अविचार करवणार नाहीं,
 अगर अप्रामाणिक व उदासीन राहून ताब्यांतील लोकांच्या सोयीकडे
 दुर्लक्ष करवणार नाहीं. दुसऱ्यावर जुलूम करण्याचा प्रयत्न केला कीं,
 त्याजवढल स्वतःस प्रायश्चित्त भोगावें लागतेंच. बायकांवर,
 पोरांवर आणि मुक्क्या जनावरांवर देखील कोणाच्यानें प्रायश्चित्त न
 भोगतां जुलूम करवत नाहीं. त्यानें त्यांजवर जुलूम केला कीं, त्याचा
 तो दुष्टपणा त्याला भोंवतो, व त्यांचा तळतळाट त्याला बाधतो, असा
 ईश्वरी नियम आहे आणि तो सर्वत्र लागू पडतो; आणि ह्या नियमास सो-
 डून वर्तन करण्यासाठीं कितीही कुटिल कल्पना काढली आणि वांकडी
 व्यवस्था योजली व हें प्रायश्चित्त चुकविण्याचा बेत केला तरी तो सफल
 होणार नाहीं. दुसऱ्यावर भरंवसा टाकल्याखेरीज आपणावर कोणी
 भरंवसा टाकित नाहीं, आणि वारा पेरला तर वावटळीचें पीक आ-
 ल्याखेरीज कधींही राहणार नाहीं. 'जसें करावें तसें भरावें' व 'यथा-
 बीजम् तथांकुरः' ह्या नित्य प्रचारांतील ह्यणी आहेत. नित्य प्रत्ययास
 येणाऱ्या ह्या ईश्वरी नियमाच्या दृष्टीनें विचार केला तर इकडील अं-
 शतः स्वतंत्र देशी संस्थानिकांना वागविण्याचा जो क्रम आमच्या सर्व-
 सताधारी इंग्लिश बहादुरांनीं धरला आहे तो त्यांनीं अवश्य सुधारला
 पाहिजे. देशी संस्थानिकांचें आणि त्यांच्या प्रजेचें इंग्लिशसरकारावर
 प्रेम वसावें आणि एखादा प्रवळ युरोपियन शत्रु सरकाराशीं लढावयास
 उभा राहिला तर ह्यांजकडून मुख्य सरकारास पूर्ण सहाय्य मिळावें,
 अशी जर इच्छा असेल तर हिंदुस्थानसरकारच्या लाडावलेल्या चिरंजीव-
 वर्गाकडून त्यांस वागविण्याची जी तऱ्हा आहे ती पुढें कामय ठेवून
 उपयोग नाहीं. हिंदुस्थानांत इंग्लिशसरकारच्या राज्याची स्थापना
 झाली तेव्हां ह्या दरबारी खात्यांतील जागांवर नेमणुका करितांना ज्या
 वर्गातील लोकांची योजना होत होती, त्यांचीच हल्लींही होत आहे, व
 एतद्वर वागणूक ठेवण्याचा ह्यांना जो एकदां धडा त्या वेळीं घालून दिला

होता तोच हल्लाही ते वळवीत आहेत व त्या वेळी त्यांना स्वतःविषयी जें वाटत होतें तेंच आतांही वाटत आहे, हें ठीक नाही. ज्या संस्थानिकांच्या दरवारी एखाद्या अम्मलदाराला वकील नेमलें असेल त्याजवर खरें प्रेम त्यानें ठेविलें पाहिजे. त्याच्या संस्थानाची व्यवस्था त्याच्या कारभार्यांकडून नीट रहावी ह्मणून ह्यानें निर्मल अंतःकरणानें व उपकार-दुद्धीनें त्यांस चांगलें वागविलें पाहिजे. लबाड आणि कपटी मुत्सद्याचा अथवा हेराचा आणि गुप्त शत्रूचा क्रम त्यानें आतां स्वीकारणें ठीक नाही. देशी संस्थानिकांच्या हानून दोष घडत असतात किंवा ते मलत्याच मार्गानें जात असतात, तेव्हां गालातल्या गालांत हांगून स्वतःस टांगण्यासाठीं त्यांस प्रथम दोरी द्यावी आणि मग एकदम त्यांच्या गळ्यास फांस लावावा, हें चांगलें नाही. असा क्रम स्वीकारतांना इंग्लिश सरकारच्या अम्मलदारांशिवाय इतर कोणासही चांगल्या रीतीनें राज्य करितां येत नाही, अशाविषयी त्यांचा पूर्वी ठरलेला व वारंवार स्पष्टपणें बोलून दाखविलेला ग्रह खरा आहे, असें ठरविण्याचा ते प्रयत्न करित असतील ; पण हा आतां व्यर्थ प्रयत्न आहे. ताब्यांतील व अंशतः स्वतःच्या देशी संस्थानांच्या व सर्वसत्ताधारी इंग्लिशसरकाच्या दरम्यान संबंध राखण्याची आजपर्यंतची जी वहिवाट आहे ती सुधारण्याची वेळ आतां येऊन ठेपली आहे. संस्थानिकांस वागविण्याचा जो क्रम इंग्लिश बहादूर सुरू ठेवतात तो आतां बदलला पाहिजे ; आणि हा क्रम बदलण्याची व्यवस्था करितांना इंग्लंडच्या राणीसाहेब व हिंदुस्थानच्या चक्रवर्तिनीसाहेब ह्यांजशीं खऱ्या निष्ठेनें वागण्याची बुद्धि ठेवून ब्रिटिशअमलांतील व संस्थानिकांच्या ताब्यांतील देशी प्रजेच्या खऱ्या हिताकडेही दृष्टि दिली पाहिजे. संस्थानिकांशीं आजपर्यंत सुरू ठेवलेला वर्तनक्रम बदलून नवीन वर्तनक्रम सुरू ठेवण्याची व्यवस्था करितांना त्यांच्या कामकाजांत ढवळाढवळ करून त्यांची स्वतंत्रता कमी करण्याची कांहींच गरज नाही. निदान गैरवाजवी रीतीनें तर ढवळाढवळ करण्याची व स्वतंत्रता कमी मानण्याची कांहींच गरज नाही. लंडन टाईम्समध्ये पत्रव्यवहार प्रसिद्ध करणाऱ्या गृहस्थाचे एवढ्या मुद्यांच्या संबंधानें मत आह्मास मान्य आहे. एतद्देशीय संस्थानिकांविषयी त्यानें जें उद्गार काढले आहेत त्यांजवर येथून पुढे

टीका करण्याचा आमचा हेतु आहे; व ही टीका आटोपल्यावर नि-
बंध संपादित्यापूर्वी आह्मांस ह्या संबधानें जी व्यवस्था सुचते ती आह्मी
कळवूं. ही आमची व्यवस्था सर्वांस हितप्रद असून, ती न्यायास सुटूनही
नाहीं, अशी आमची खात्री आहे.

इंग्लंडचें राज्य हिंदुस्थानांत सुरळितपणें चालून बहुत वर्षे टिकावें,
ही गोष्ट खुद्द ब्रिटिश वेटांतील लोकांस जितक्या महत्वाची आहे अथवा
होण्यासारखी असेल तितक्याच महत्वाची ती हिंदुस्थानांतील लोकांस
आहे; आणि हें राज्य इकडे चिरकाळ टिकावें झणून सर टी. माधव-
रावांसारख्या पोक्त अनुभवाच्या, धोर विद्वत्तेच्या आणि उत्तम बुद्धीच्या
लोकांनींही केलेल्या परिश्रमांची योग्यता पायोनीयर पत्राचे कर्ते आणि
त्यांच्या वर्गातील लोक जरी फार हलकी मानतात तरी ह्या प्रकरणाच्या
वादाच्या चक्रास आपला खांदा देऊन तें चालतें करावें, अशी आमची
फार इच्छा असून, निरर्थक भांति, निराधार व वेदेषणाचा अविश्वास,
भ्रान्ति आणि असूया ह्यांचें ह्या विषयावर जें दाट आच्छादन पडलें आहे
त्यांतून हा बाहेर काढण्यासाठीं यथाशक्ति प्रयत्न करण्याचा आमचा
पूर्ण हेतु आहे.

शंभर वर्षापूर्वी हा आमचा हिंदुस्थानदेश आंतल्या आंत फाटला
होता. त्यांत अनेक राज्ये आणि पक्ष होते, व त्यांचे परस्परांशीं क-
लह लागलेले असत; सर्व प्रकारची अव्यवस्था इकडे पूर्णपणें नांदत
होती; देशांतील अगर परदेशांतील क्रोणीं तरी साहशानें उठावें; कांहीं
हत्याखंड लोक गोळा करावे आणि वाटेल तशी पुंडाई चालवावी, असा
प्रकार इकडे सुरू होता; व ह्या संकटांतून आणि घाटाळ्यांतून हा
देश सुटण्याची चिन्हें दिसत नव्हती व आशा वाटत नव्हती. अशा
समयीं सर्व शक्तिमान् व सर्वज्ञ परमेश्वरानें आपलें अनुपम शहाणपण
व्यक्त करून इंग्लंडच्या स्वाधीन हा देश केला; आणि प्रजेचें संरक्षण
करण्यास समर्थ व उत्तम व्यवस्था लावण्याविषयीं मुक्ततुर अशा त्या दे-
शाचें इकडे राज्य स्थापन कराविलें. इंग्लंड आणि हिंदुस्थान ह्या उ-
भय देशांचें अशा रीतीनें ऐक्य झाल्यापासून उभयतांचेंही धोर हित झालें
आहे व उभयतांसही फार शक्ति आली आहे. दुष्ट लोकांच्या पाशांत
सांपडून स्वायसाधनाच्या इच्छेनें उभय देशांत परस्परांविषयीं हेवा व

पापशुद्धि उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करणे हे अत्यंत मूर्खपणाचें कृत्य असून, हा जडलेला निकट संबंध चिरकाल असाच ठिकण्यासाठी उत्तम उपाय कोणते, ह्याचा विचार करून ते योजण्याचा प्रयत्न न करणे हेही त्याच मासल्याच्या मूर्खपणाचें कृत्य आहे. कोळ्या बुद्धीच्या आत्महितसाधु मंडळीच्या करणीने प्रसंग विशेषीं जे अनर्थ व घोंटाळे उत्पन्न होत असतात; आणि ह्या देशांच्या संबंधास जो धक्का वसतो त्यांचें निवारण करण्यासाठी व तसे घोंटाळे पुनः न उद्भवतील असें करण्यासाठी सर्वांनी झटले पाहिजे. आपला जडलेला संबंध टूटून आपणास एकटें राहण्याची पाळी आली तर आपली स्थिति फार वार्ड होईल असें ह्या उभय देशांतील प्रत्येकानें नेहमी मनांत वागविलें पाहिजे. संरक्षण करण्याविषयी समर्थ आणि व्यवस्था लावण्याविषयी सुकृशल अशा इंग्लंडचें हिंदुस्थानावरील प्रभुत्व नष्ट झालें तर हिंदुस्थानांत पुनः पूर्ववत् बंडे माजतील; जीवित आणि वित्त हीं आतांच्याप्रमाणें सुरक्षित राहणार नाहींत; व परकीय शत्रूंच्या स्वाऱ्या देशावर वरचेवर होतील. हे सर्व अनर्थ इंग्लंडची सत्ता इकडे होऊं देण्याचें कबूल करून, तिची स्थापना होण्याच्या कामी पूर्ण सहाय्य केल्यानेच टळले आहेत. इंग्लंडाच्या ताब्यांतून हा आमचा हिंदुस्थान गेला, व त्याच्या मुकुटांतील हा तेजस्वी हिरा आपल्या स्थानामून ढाळसला तर इकडील कोक्यवधि उद्योगी, राजनिष्ठ व कुशल प्रजेचें आज इंग्लंडास जें थोर सहाय्य मिळत आहे तें न मिळून, पृथ्वीवरील राष्ट्रांच्या मालिकेंत तो देश आज जें उच्चस्थान पावला आहे त्यास तो मुकेल. असो. हिंदुस्थानाचा इंग्लंडाशी संबंध जडल्यापासून उभयही देशांस ह्याप्रमाणें सुख आणि नफा होत असल्यामुळें हा संबंध तोडणारा अनर्थ जेव्हां ह्मणून उद्भवेल तेव्हां उभयही देशांनी स्वतःस घस सोसून, इंग्लंडचें हिंदुस्थानावरील राज्य कायम राखावें इतकेंच नाही तर त्याची उत्तरोत्तर सुधारणा होऊन तें सुस्थिर होण्यासाठी उपायांची योजना करावी. आपणावरील जबाबदारी, भरपूर ओझानें लादलेल्या लोकांच्या शिरावर ढकलण्याचा कोणी प्रयत्न करूं नये. ह्या पक्षावर नवी ओझी लादण्यास योग्य आधार आहे, असें स्थापन करणे परम कठीण आहे. ह्या विषयाचा ह्याच दृष्टीने विचार करून लंडन टाईम्स पत्रांतील पत्रव्यवहार प्रसिद्ध करणाऱ्या

गृहस्थाशी एका मुद्यवर भांडण करावयाचें आहे. व त्याच्या लेखांत सरळपणा आणि पक्के दाष्टे हीं बिलकुद आहेत, असें दाखवावयाचें आहे.

ब्रिटिशसरकारच्या ताब्यातील हिंदुस्थानच्या विस्तीर्ण राज्याच्या हद्दींत अनेक संस्थानें आहेत. ह्यांतील कित्येक फार जुनाट असून, दुसरीं आलीकडील आहेत. तथापि, ह्या देशांत मोठमोठ्या चळवळी झाल्या, असें ह्याजवरून उघडपणें सिद्ध होत आहे. ह्या सर्व संस्थांच्या ताब्यांत मोठमोठाले मूलख आहेत, आणि ह्यांच्या मालकांचे व इंग्लिशसरकारचे गेल्या शतकांत तह व ठराव झाले आहेत. ह्या तहांस व ठरावांस अनुसरून पुढें नेहमीं वागण्याचें उभय पक्षांनीं वचन दिलें आहे. टर्मिन्स वर्तमानपत्रांत लेख प्रसिद्ध करणाऱ्या गृहस्थाच्या नमुन्याची मंडळी इकडील संस्थानिकांत आणि इंग्लिशसरकारांत तह व ठराव झाल्याची गोष्ट मुळींच लपवितात; व हे तह झाल्याबद्दल कधीं त्यांनीं उल्लेख केलाच तर त्या तहाच्या चिंध्या करून वाऱ्यांत फेंकून द्याव्या, असा ते उपदेश करूं लागतात. हा उपदेश करितांना त्या तहाची अशी व्यवस्था करण्यास सही करणारांतील कमी शक्तीचा पक्षाचें अनुमोदन मिळविण्याची कांहींच अवश्यकता नाहीं, असें ह्यांना वाटतें. तह व ठराव ह्या नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या करारांची मात्र योग्यता हे प्रौढ मनाचे व सत्यानेष्ट गृहस्थ कमी लेखतात असें नाहीं; तर सन १८५८ सालीं राणीसाहेबांनीं जीं वचनें दिलीं त्यांचीही योग्यता ते कधीं लेखतात. ज्या कागदावर हीं वचनें दिलीं त्यांचिंही योग्यता ते कमी लेखतात. ज्या कागदावर हीं वचनें दिलीं आहेत, त्यांच्या इतकीच ह्यांचीही योग्यता आहे, असें ह्या मंडळींतील मुकुटमण्यानें नुक्तेच बोलून दाखविलें. इकडील संस्थानिकांकडे व राजांकडे थोडे प्रांत ठेवल्यामुळें ह्या देशांत जन्मलेल्या लोकांस मान, प्रातिष्ठा, महत्व आणि आधिकार मिळविण्याविषयीं स्वाभाविकपणें वाटण्यासारख्या इच्छा तृप्त करून घ्यावयास सांगून, तशा रीतीनें ब्रिटिशसरकारच्या राज्यास बळकटी येते, किंवा ब्रिटिशअमलांतील हिंदुस्थानच्या भागांत समयविशेषीं जीं अप्रीति आणि असंतोष दृष्टीस पडतात, त्यांचा प्रसार घोहोंकडे होण्यास हीं राज्यें आणि संस्थानें का

यम राखल्याने मोठा प्रतिबंध होतो, अथवा ह्यांजमुळे ब्रिटिशअमलाचें वैभव फार वाढून अन्य तऱ्हेनें उपयोग होतो, इत्यादि गोष्टी ही मंडळी कबूल करित नाही ; व एवढाले प्रांत देशी संस्थानिकांकडे व राजांकडे ठेवून, त्यांजवर वाईट रीतीनें अम्मल चालविण्यास त्यांना संधि द्यावी, ही गोष्ट ह्यांना पसंत पडत नाही ; परंतु, सन १८५७ व ५८ सालांतील बंडाच्या वेळीं आलेल्या अनुभवावरून ह्या मंडळींच्या समजांचा पोकळपणा पूर्ण व्यक्त होत आहे. जर त्या वेळीं संस्थानें नसतीं तर त्या बंडाचा प्रसार सर्व हिंदुस्थानभर झाला असता, व आपलें स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठीं एकंदर लोकांनीं प्रयत्न केला असता ; आणि तसें झालें असतें तर दंग्यास विकक्षण महत्व आणि मोठेपणा येऊन, उद्ध्वलेलें बंड शमविण्यास इंग्लंडास जे श्रम करावे लागले आणि जी यातायात पडली, त्यापेक्षांही जास्ती श्रम आणि यातायात ही लढाई मिटविण्यासाठीं पडली असती. संस्थानिकांकडे थोडा मुलुख ठेवून, फौजा राखण्याची ह्यांस परवानगी दिल्यामुळे इंग्लिशसरकारास काहींच त्रास पोहोचत नाही ; पण तसा मुलुख त्यांजकडे ठेविला नसता, व फौजा राखण्याची मोकळीक ठेविली नसती तर सरकारास विलक्षण त्रास पोहोचला असता. ह्या गोष्टीविषयी सन १८५७ च्या बंडानंतर अगदीं शंका उरली नाही. बंडाच्या धामधुर्मच्या वेळीं शिंदे, होळकर, हैद्राबादचे निजाम अगर भोपाळची बेगम, ह्यांतील एकांनिही सरकारास त्रास दिला नाही. तसेंच, राजपुतान्यांतील व मध्यहिंदुस्थानांतील जुनाट संस्थानांच्या एकाही मालकानें सरकारावर हत्यार उपसलें नाही. पंजावांतील शीख संस्थानिकांबद्दल अथवा ह्या इलाख्यांतील मराठे सरदारांबद्दल सरकारास त्या वेळीं यत्किंचित्ही भीति वाटली नाही. ज्यांजकडे संस्थानें हेसि ते सरकाराशीं नेकीनें वागले : पण ज्यांची संस्थानें खालसा झाली होती, व होणार होती, तेच सरकारावर त्या प्रसंगीं उठले. शेवटच्या प्रेक्षांच्या चिरंजीवांचा वारसा उडविल्यामुळे ते ह्या बंडांत शिरले. दिल्लीच्या बाह्यसाही घराण्याचें सर्व वैभव व मानप्रतिष्ठा ह्यांचा पूर्वीच लय झाला असतांही त्या घराण्यांतील पुरुषांनीं बंडांत प्रमुखता पतकरिली ; अपोन्हेच्या नवाबसाहेबां व अन्यायानें गादीवरून काढून टाकून राज्य खालसा केल्यामुळे त्यांच्या बेगमसाहेब रूष्ट होऊन, बंडांत सामील

झाल्या ; व झांशीच्या राणीसाहेबांस दत्तकाची परवानगी नाकारल्या-मुळे संस्थान खालसा होण्याची व आपल्या घराण्याचें नांव बुडण्याची त्यांस भीति पडून, त्यांचें नन उदास झाल्यामुळे त्यांनीं हातीं शस्त्र धरिलें. सारांश, निराशा झाल्यामुळे जी मंडळी जीवावर उदार झाली होती. तिनेच सरकारास त्रास देऊन, त्यांचें इकडे राज्य स्थापन झाल्या दिवसापासून त्यांनीं पाहिला नाहीं, असा त्यांजवर प्रसंग आणिला.

संस्थानिकांच्या आणि त्यांच्या फौजांच्या संबंधानें व्यर्थ गोंगाट करून, महान् अनर्थ सुचविण्यास ही जी मंडळी सदा सिद्ध असते, तिला ह्या विषयावर बोलण्याचा वाजवी रीतीनें कांहींच अधिकार नाहीं, ही गोष्ट अवश्य लक्षांत वागविली पाहिजे. “ एतद्देशीय संस्थानें आणि त्यांच्या फौजा लय पावोत ” ह्या उद्गाराचा मूळ ध्वनि इंग्लिशअम्मलदारमंडळीकडून आणि वर्तमानपत्रकारांतील त्यांच्या कैवाऱ्यांकडून निघतो. इंग्लंडाचा व्यापार फार मोठा आहे, आणि इंग्लंडांतील कलाकौशल्यावद्दल आणि कारखान्यांवद्दल सर्व जगांत प्रसिद्धि आहे. तिकडील लोकवस्तीतील फार मोठा भाग व्यापारांत व कारखान्यांत आणि कलाकौशल्याच्या इतर धंद्यांत गुंतलेला आहे ; व एतद्देशीय संस्थानिकांना स्वतंत्र ठेवून, त्यांची संस्थानें कायम राखलीं किंवा त्यांची स्वतंत्रता नष्ट करून, संस्थानें खालसा केलीं, तरी ह्यांच्या सुखांत व स्थितींत बालाग्रही अंतर पडणार नाहीं. अमेरिकेनें इंग्लंडचें राज्य झुगारून देऊन, स्वतंत्रता मिळविली आहे, तरी इंग्लंडाचें कांहीं नुकसान झालें नाहीं, असें इतिहासकारांचें आणि अर्थशास्त्रकारांचें ह्मणणें आहे. हिंदुस्थानच्या आणि अमेरिकेच्या स्थितींत बराच फेर आहे, ब्रिटिश वेटांत फाजील वस्ती झाली असतां, तिकडील लोकांस अमेरिकेंत जाऊन जसें रहावयास सांपडतें, तसें हिंदुस्थानांत येऊन रहावयास सांपडत नाहीं. ह्यामुळे हिंदुस्थान व अमेरिका ह्या दोन देशांपासून इंग्लंडास जे उपयोग होतात त्यांत न्यूनधिक्याचा बराच भाग आहे. तथापि, लंडन टाईम्स-पत्रांत पत्रव्यवहार प्रसिद्ध करणाऱ्या गृहस्थानें ज्या मासल्याची राज्यव्यवस्था हिंदुस्थानांत सुरू करण्याविषयी शिफारस केली आहे, त्या मासल्याची राज्यव्यवस्था सुरू केली तर, निरनिराळ्या खात्यांत नौकरी पत-

करण्यास ज्या वर्गातील मंडळी नेहमी उत्कंठित असते, त्यांचा मात्र फार फायदा होणार आहे. ह्या दरिद्री देशाचें राज्य इंग्लंड चालवितें ह्मणून खंडणीदाखल ह्या देशांतून त्या देशांत जो संपत्तीचा प्रवाह जातो, त्यांतील फारच मोठा भाग ह्याच सद्गृहस्थांच्या वांटणीस येतो. ह्या देशांतील सर्व नवनीत फडशा पाडून ते लड्डू माजलेले असतात, अशी आजची स्थिति आहे. बड्या बड्या लाटाचीं कामें मिळण्याची अधिकाधिक सोय करून, ह्यांना गाजराप्रमाणें लाल पाडावें, एवढ्याकरितां परमेश्वरानें हा हिंदुस्थान देश निर्माण केला आहे, असें ह्यांचें मत असतें ; व हिंदुस्थानसरकाराचें हेंच काम आहे असें ते समजतात. हिंदुस्थानांतील लोकांस स्वस्थ रहावयास सांपडून, लांकडे तोडण्याचा आणि पाणी शेंदण्याचा धंदा भरपूर मिळाला ह्मणजे झालें. इकडील आर्यमातेच्या पुत्रांस ह्यापेक्षां अधिक कांहीं नको, अशी ह्या सहृदय व कृपाशील सद्गृहस्थांची समजूत आहे. वर कळविलेल्या संध्यांच्यापेक्षां अधिक महत्वाचीं सरकारी कामें करण्याची इकडील लोकांत योग्यता नाही, असा ह्या लोकांचा सिद्धांत आहे ; व महत्वाचीं कामें करण्यास स्वभावतः असमर्थ अशा इकडील लोकांस त्यांच्या स्वाभाविक योग्यतेस आणि बुद्धिमत्तेस साजणारीं कामें दिलीं ह्मणजे त्यांनीं पूर्ण कृतज्ञपणानें सरकारचे उपकार मानावे, असा ह्या लोकांचा अभिप्राय आहे. सरकारी नौकऱ्या हेरण्यासाठीं कंवर बांधून सदादित तयार राहण्याची ह्या लोकांची तृष्णा निरंतर अतृप्त असते, व तिच्या तृप्त्यर्थ ते सोन्याचें आडें घालणारी ही हिंदुस्थानरूपी हंसी ठार मारून, आपली तुंबडी एकदम भरून घेण्याची इच्छा धरितात, हा त्यांचा साधारण प्रकार आहे. ह्यास मधून मधून थोडे अपवाद आहेत, व हे अपवादरूपी लोक इतके उत्तम नसतात. असो “ हिंदुस्थानांतील संस्थानांचा लय होवो ” ही आरोळी नौकऱ्या हेरणाऱ्या ह्याच लोकांच्या तोंडीं वरचेवर ऐकूं येते. इंग्लिशसरकारचें राज्य इकडे प्रथम स्थापन झालें त्या वेळीं निरनिराळ्या खात्यांतील बड्या बड्या नौकऱ्या ह्या लोकांस देण्याची अवश्यकता कदाचित् असेल ; पण ती अवश्यकता हल्लीं मुळींच उरली नाही. तेव्हां ह्या बड्या किफायतच्या नौकऱ्यांवरील आपला ताबा नाहीसा होईल, ह्या भीतीनें ते नेहमीं व्यग्र असतात ; आणि ह्या देशाच्या कार-

भारत इकडील लोकांचा हात शिरकावा व इकडील लोकांची स्थिति सुधरावी, ह्या हेतूने कांहीं योजना योजल्या कीं त्यांची ओरड सुरू होते. असल्या योजनांचे हे मोठे दीर्घ शत्रू होत. इंग्लंड व हिंदुस्थान ह्या देशांचें ऐक्य न्हांवें, ही गोष्ट त्यांना सत्ताप देते, निरनिराळीं खातीं निर्माण करून, त्यांत बड्या पगारांच्या जागा काढून राज्यकारभार चालविण्याच्या प्रस्तुतच्या पद्धतीनें ह्या विस्तीर्ण देशाचा एकंदर वसूल पार खर्चून जातो; व एखादे नवें अथवा आक्रामक ओझें देशावर पडलें तर तें सोसण्याची त्यांच्यांत अगदीं शक्ति रहात नाहीं. हीं ओझीं कोणाच्या तरी मार्यां मारावीं, ह्मणून नौकरांच्या संभाळणारे हे बडे गृहस्थ नेहमीं उपाय योजीत असतात; व ओझीं संभाळण्यास दुसरे समर्थ असोत किंवा नसोत, आणि त्यांजवर ओझीं ढकलणें वाजवी असो किंवा नसो, कोणास तरी ह्या ओझ्याखालीं दवाविण्याची त्यांची इच्छा असते. अशा युक्ति योजून, आणि मधून मधून आपल्या दुःखांचीं गाव्हाणीं देऊन, हे सद्गृहस्थ आपल्या बड्या क्लिफायतीकडून आणि विलक्षण हक्कांकडून लोकांची दृष्टि काढतात; आणि लोट मारण्याचें आपलें काम निर्वधपणें चालविण्याची इच्छा धरितात. लंडनटार्डिस वर्तमानपत्र ह्या लोकांच्या नादीं लागलें आहे, ही मोठ्या खेदाची गोष्ट आहे !

एतद्देशीय संस्थानिकांच्याविरुद्ध त्या पत्रांत जे लांबलचक लेख प्रसिद्ध झाले आहेत, त्यांत इंग्लिश नौकरांची अतोनात स्तुति ओतली असून, त्यांच्या वर्णनपर पाहिजे तसा मजकूर खरडला आहे; व इकडील लोकांच्या मुत्सदीपणाची तितकीच भरपूर निंदा केली आहे. इकडील मुत्सद्यांची निंदा आणि इंग्लिश नौकरांची स्तुति ह्यांची ह्या लेखांतील प्रत्येक ओळींत जशी रेलचेल आहे, त्याचप्रमाणें सद्विचाराचें व एतद्देशीय संस्थानांतील प्रजांचें कल्याण करण्याच्या बुद्धीचें मोठें पांवरूण घेऊन, आपला लोभ आणि हेवा हे अगदीं झांकण्याचा हे प्रयत्न करित असतात, असेंही प्रत्येक ओळीवरून दृष्टीस पडतें.

“ हिंदुस्थानांतील लोकांबद्दल अधिक काळजी वाहण्याची अवश्यकता, हिंदुस्थानांतील लोकांत सरल भाषानें वागविण्याविषयीं सुरू झालेली ओरड, व रशियाकडून राज्यास त्रास पोहोचण्याचा संभव, इत्यादि कारणांमुळे हिंदुस्थानांतील देशी संस्थानिकांचा मुख्य इंग्लिश-

सरकाराशी संबंध काय आहे? ह्याचा बारकाईने तपास करण्याची वेळ येऊन पोहोचली आहे; व जरूर दिसेल तर ह्या संबंधांत थोडी बहुत सधारणा करून नवीन धोरणांवर संबंध ठेवण्याची जरूरी आहे की काय? हेंही आतां पाहिले पाहिजे, ” असें लंडनटाईम्सचा हा बातमीदार म्हणतो. “ हिंदुस्थानांतील लोकांविषयीं अधिक काळजी वाहण्याची आवश्यकता व ह्या देशास सरळ न्यायानें वागविण्याबद्दलची ओरड ” ह्यांजबद्दलच्या विचारांची स्पष्टता ह्या पत्र पाठविणारानें कशी मोठ्या विलक्षण रीतीनें केली आहे. सर्व संस्थानिकांजवळ मोठमोठ्या फौजा आहेत, व कित्येकांजवळील फौजा चांगल्या शिकलेल्या असल्यामुळे त्यांजबद्दल फार विशेष खबरदारी घ्यावी लागते; पण ह्याप्रमाणें ह्या संस्थानिकांजवळ फौजा असल्यामुळे खुद्द संस्थानिकांच्या ताब्यांतील प्रजेस त्रास भोगावा लागतो इतकेंच नाही, तर इंग्लिशसरकारच्या ताब्यांतील प्रजेसही परमावधीचा त्रास भोगावा लागतो; आणि संस्थानिक व मुख्य सरकार ह्या सर्वांच्याच प्रजेवर मोठा अन्याय होतो, असें टाईम्स पत्रकारानें म्हटलें आहे. संस्थानिकांनीं फौजा ठेवल्यामुळे त्यांच्या व मुख्य सरकारच्या प्रजेस त्रास कां पोहोचतो व सर्वांच्या प्रजेवर कसा जुलूम होतो, ह्याचाही ह्या बहादुरानें खुलासा केला आहे. संस्थानिकांनीं फौजा ठेवल्यामुळे त्यांच्या प्रजेतील पुष्कळ लोकांस तिकडे नौकरी मिळून, शेती वगैरे शांततेचे धंदे करण्यास फुरसत मिळत नाही. ह्यामुळे ते धंदे करून, संस्थानांतील द्रव्योत्पादक साधनांची सुधारणा करण्याचा भार राहिलेल्या लोकांवर पडतो, हें त्यांस त्रास होण्याचें प्रथम कारण असून, ह्या फौजांबद्दलचा खर्च भागविण्यासाठीं त्यांजवर कर बसतात, हें त्रासाचें दुसरें कारण आहे. संस्थानिकांनीं फौजा ठेवल्यामुळे त्यांच्या प्रजेस त्रास कसा पोहोचतो व तजवर जुलूम कसा होतो ह्यांची ह्याप्रमाणें कारणे झालीं. इंग्लिशसरकारच्या प्रजेस विलक्षण त्रास पोहोचविण्यास ह्या फौजा कशा कारण होतात, ह्याजबद्दल पत्रकारानें कळविलेलीं कारणे सांगावयाचीं उरलीं आहेत. देशी संस्थानिकांच्या पदरीं मोठ्या फौजा असतात, ह्यामुळे त्यांजवर देखरेख ठेवून, त्यांजपामून कांहीं त्रास न पोहोचावा, एवढ्यासाठीं ह्या संस्थानिकांच्या मुलखांतून आपल्या फौजेच्या बऱ्याच टोळ्या सरकारास ठेवाव्या लागतात;

त्यांजवदलचा खर्च भागविण्यासाठी सरकारास आपल्या प्रजेवर कर बसवावा लागतो ; व अशा रीतीने संस्थानिकांच्या ह्या फौजांपामुन इंग्लिशसरकारच्या प्रजेस त्रास पोहोचून तिजवर जुलूम होतो. ह्यासाठी संस्थानिकांच्या व मुख्य सरकारच्या प्रजांच्या हिताकडे लक्ष देऊन, संस्थानिकांच्या ह्या फौजा पुष्कळ कमी कराव्या, असे ह्या लोकांचें ह्मणणें आहे. संस्थानिकांच्या फौजा कमी केल्या ह्मणजे त्यांजवर देखरेख ठेवण्याकरितां संस्थानांत इंग्रजसरकारच्या ज्या फौजा आडकून राहतात त्या मोकळ्या होतील. तेथून त्या मोकळ्या झाल्या ह्मणजे सरहद्दविरली फौजेशीं मिळून, रशियानें किंवा इतर कोणी शत्रूनें हिंदुस्थानावर तयारी केल्यास त्याजबरोबर लढण्यास त्यांना सोपें जाईल, असे फार्ये दाखविण्यांत येतात. ह्याप्रमाणें केलें ह्मणजे सरळ न्यायानें वागण्यास पूर्ण सवड सांपडून, रयतेचें हितही होईल, असेंही ह्या पत्र पाठविणाराचें ह्मणणें आहे. टाईम्सपत्रांत निबंध प्रसिद्ध करणाऱ्या ह्या गृहस्थाच्या प्रतिपादनांतील खरा आशय ह्याप्रमाणें आहे; पण हा मुद्दा सिद्ध करण्यासाठी त्यास फार खटपट करावी लागली असून, ती खटपट करितांना ब्रिटिशअमलांतील व संस्थानिकांच्या अमलांतील प्रजेच्या हिताच्या काळजीत आणि ह्याच्या प्रतिपादनांत फार अंतर आहे, असेंही अनेक वेळां बाहेर पडलें आहे.

ज्या पायावर आपली सर्व इमारत रचण्याचा लंडन टाईम्स पत्रांत निबंध प्रसिद्ध करणाराचा बेत आहे तो फार भुसभुशीत आहे, असें त्याचें त्यासच वाटत असेल हें अगदीं उघड आहे. असंबद्ध आणि मलीन प्रलापाचा आपणावर दोष न यावा ह्मणून 'विषय फार गहन आहे' व 'त्यांत निरनिराळे पुष्कळ विचार उपस्थित होतात' इत्यादि गाणीं प्रारंभीच गाऊन, पळण्यास वाटा ठेविल्या आहेत. एतद्देशीय संस्थानिकांच्या फौजांच्या संबंदानें दूषण लावतांना ही स्वारी एक गोष्ट मुद्दाम विसरली आहे, व तशा रीतीनें ह्या स्वारीनें आपली उत्तम सोय करून घेतली आहे. एतद्देशीय संस्थानिकांच्या मुलखांतून ब्रिटिशसरकारच्या ज्या फौजा गुंतून राहतात, त्यांचा पगार बहुशः ह्या संस्थानिकांकडून मिळतो, ही गोष्ट निबंधकारानें सांगितली नाहीं. ह्या महत्वाच्या गोष्टीचें त्यास विस्मरण पडल्यामुळें एकंदर प्रश्नास वेगळेंच स्वरूप आलें आहे. सं-

स्थानिक लोक आपल्या फौजांबद्दलचा खर्च जसा स्वतः सोसतात, त्या प्रमाणें ह्या ब्रिटिश फौजांचाही खर्च तेच सोशीत असल्यामुळें कुरकूर करण्यास कोणासच जागा रहात नाही ; पण ह्या फौजांचा खर्च ते सोसतात, ही गोष्ट वरवरच्या पाहणारांच्या लक्षांत येण्यासारखी नाही.

फौजांच्या खर्चाबद्दल ह्यांजकडून रोकड रकमा मिळत नसून, मुख्य सरकाराशी ह्यांचे पूर्वी तह ठरले त्या वेळीं ह्यांची नौकरी करण्यास जी फौज ह्यांच्या तैनातीस देण्याचें मुख्य सरकारानें कबूल केलें, तिच्या खर्चासाठीं मुख्य तोंडून घेतले, व त्यांच्या वसुलांतून ह्या फौजांचा खर्च भागत आहे. ह्या संस्थानिकांच्या तैनातीस दिलेल्या ह्या फौजा, व मागाहून वेगळा मुख्य घेऊन, त्यांच्या मदतीसाठीं ठेवलेल्या दुसऱ्या फौजा, पुढें मुख्य सरकारानें कमी करून आपल्या एकंदर फौजेंतच त्यांचा समावेश केला ; पण असें केलें असतांही संस्थानिकांकडून त्यांच्या खर्चासाठीं घेतलेले मुख्य परत दिले नाहीत. तेव्हां हल्लीं त्यांच्या मुखांतून सरकारची जी फौज राहते तिचा खर्च सरकारावर कोणतेही रीतीनें पडत नसून, त्याजबद्दल संस्थानिकांस दोष लावण्यास कांहींच जागा नाही. संस्थानिकांच्या मुखांतून ह्या फौजा ठेवण्याबद्दल ब्रिटिशसरकारास संस्थानिकांकडून भरपूर खर्च मिळत असल्यामुळें सरकारानां ह्या फौजा त्यांच्या मुखांत मुकाब्जानें ठेविल्या पाहिजेत. ह्या तैनाती फौजांच्या खर्चाबद्दल संस्थानिकांकडून आमच्या सरकारानें जे मुख्य तोंडून घेतले, त्यांचें उत्पन्न हल्लीं पूर्वीच्यापेक्षां चौपट वाढलें असतांही, हे फाजिल उत्पन्न संस्थानिकांस किंवा ह्या तोंडून दिलेल्या मुखांतील लोकांस परत द्यावयास सरकार सिद्ध नाहीत. तेव्हां ह्या संबंदानें कुरकूर करण्यास जर कोणास जागा असेल तर संस्थानिकांस मात्र जागा आहे. ह्या बाबतींत कुरकूर करावयास आमच्या सरकारास विलकुल जागा नाही. ह्या सर्व विचारांकडे दुर्लक्ष करण्यास लंडन टाईम्स पत्रांतील निबंधकाराच्या मासल्याचे गृहस्थ सहज सिद्ध होतील ; व ह्या देशी संस्थानिकांमुळें ब्रिटिशसरकारावर व्यर्थ ओझे पडत आहे, असा इंग्लिश लोकांचा खोटाच समज करण्याच्या कार्मीही ते यश मिळवितील ; पण असल्या द्वेषबु-

द्धीने लिहिलेल्या खोऱ्या लेखांच्या योगाने इकडे हिंदुस्थानांत कोणीही फसणार नाही.

टीका विषयक निबंधाच्या लिहिणारास संस्थाने खालसा करावा हा पक्ष फार आवडत असल्यामुळे इकडील संस्थानिकांपासून आणि त्यांच्या मानलेल्या फौजांपासून केवढे अनर्थ ओढवण्याचा संभव आहे, हे आपल्या वाचकांच्या लक्षांत फुगवून भरवावे, ह्मणून संस्थानिकांचे त्याने चार वर्ग केले आहेत. पहिल्या वर्गांत सर्व मराठी संस्थाने येत असून, दुसऱ्यांत मुसलमानी संस्थानांचा समावेश केला आहे. इतर हिंदूंच्या संस्थानांचा तिसरा वर्ग आहे आणि राहिलेल्या वर्गांत सरहद्दीवरील संस्थाने घातली आहेत. इतर हिंदू संस्थानिकांतच मराठे संस्थानिकांचा समावेश न करितां त्यांचा वेगळा वर्ग करून, त्याजबद्दल एक स्वतंत्र निबंध कां लिहिला, ह्याचे कारण आज्ञास समजत नाही. स्वतःबद्दल स्वतंत्र निबंध लिहवून घेऊन, आपला मान किंवा अपमान करून घेण्यास त्यांनी काय केले आहे हे आमच्या लक्षांत येत नाही. सरहद्दीवरील संस्थानिकांच्याप्रमाणे त्यांचे मुख्य एका ठिकाणी लागून नाहीत, देशाच्या सर्व भागांत ह्यांचे मुख्य पसरलेले आहेत, आणि हिंदुस्थानांतील मुसलमान व हिंदू संस्थानिकांचे मुख्य त्यांच्या मुलखांत मिसळले आहेत. ह्या प्रमाणे प्रकार असल्यामुळे योजलेल्या व्यवस्थेच्या भेदानार्थ निबंधकाराने जी कारणे कळविली आहेत ती पुरी आहेत, असे आज्ञास वाटत नाही. "फौजा वगैरे लष्करी तयारीच्या संबंधाने मराठे संस्थानिकांची योग्यता फार मोठी आहे व पूर्वीही ब्रिटिश-सरकारचे तेच प्रबल शत्रू होते; सबब, त्यांचा वेगळा वर्ग करून त्याजबद्दल प्रथम निराळा निबंध लिहिण्याचें योजिलें आहे" असें टाईम्स पत्रांत लेख प्रसिद्ध करणाऱ्या ह्या गृहस्थाने ह्मटले आहे मराठे संस्थानिकांविषयी फक्त प्रथम विवेचन केले आहे इतकेंच नाही, तर राजपूतघराण्यांतील व इतर हिंदूवंशांतील राजपुरुषांहून त्यांत वेगळे समजून, त्यांविषयी स्वतंत्रपणाने चर्चा केली आहे; व अशा रीतीने त्यांस दुहेरी मान दिला आहे. निबंध लिहितांना राजनीतीतील "भेद उत्पन्न करून राज्य करावे" ह्या उपदेशाकडे निबंधकाराचे लक्ष असावे, असें आज्ञास वाटते; मग कदाचित् ही समजूत चुकीची असेल. हिंदुस्थानच्या

इतर प्रांतांतील लोकांतल्या प्रमाणें ह्या लोकांत जाती व भेद आहेत. ह्यांच्यांत ब्राह्मण आहेत, व हिंदुस्थानांतील सर्व ब्राह्मणांत बहुशः ह्याच ब्राह्मणांची श्रेष्ठ योग्यता असून, लोकांचे खरे मार्गोपदेष्टे व नायक हेच आहेत. ह्यांच्यातील (क्षत्रिय ह्यांसच मराठे हें साधें नांव लावतात) हे प्राचीनकाळचे रठू किंवा राठोड होत, असें प्रोफेसर भांडारकर ह्यांचें ह्मणणें आहे. राठोड ही रजपुतांतील एक जात आहे; व ह्या मराठे सरदारांपैकी कित्येक घराण्यांतले पुरुष आपण उत्तम रजपुत घराण्यांतील वंशज आहों असें समजून आपले मूळपुरुष आवूच्या पहाडावरील ब्रह्मदेवाच्या यज्ञस्थानापासून निर्माण झाले, असें मानतात. 'शकाना' किंवा मुसलमानांना आपल्यातील मुली देऊन आपली घराणां कधींही कोणीं विटाळविलीं नाहींत, असाही ह्यांस मोठा अभिमान आहे. फार प्राचीन काळापासून ह्या लोकांनी उत्तरहिंदुस्थानांतील राजांवर आणि त्यांच्या देशांवर स्वाभ्या करून त्यांस जिकल्याचे दाखले मिळत आहेत. तेव्हां ही मंडळी आलीकडे उपटली आहे, असें जें कित्येक कार्यसाधु लिहिणारांचें मत आहे तें सर्वथैव निराधार आहे, हें निराळें सांगावयास नको. हे मराठे लोक परदेशांतून आलेले पाहुणे असून, ते भलत्यांच्याच मुलखांवर राज्य करितात; तेव्हां त्यांस हांकून लावून, त्यांचीं संस्थानें खालसा करण्यास कांहींच हरकत नाहीं, असें कित्येक इंग्लिश ग्रंथकारांचें मत आहे; पण ह्यापेक्षां अधिक अप्रयोजक मत अन्य कोणतें असेल, असें आह्मास वाटत नाहीं. हिंदुस्थानांतल्या एका विभागांतील किंवा जिल्ह्यांतील लोकांचा दुसऱ्या जिल्ह्यांशीं व विभागांशीं कांहीं संबंध नाहीं असें ठरवून, त्या दुसऱ्या जिल्ह्याला हे लोक परके आहेत, असें मानणारे हे सभ्य इंग्लिश गृहस्थ मात्र हिंदुस्थानांत असोत किंवा इंग्लंडांत असोत आपण स्वतःच्याच घरीं आहोंत असें समजून, उभयही देशावर आपला जन्मतःच हक्क आहे, असें ते लेखतात, तेव्हां हा न्याय तरी कोण?

मराठी संस्थानांमध्ये, ग्वालहेर, इंदूर व बडोदें हीं तीन फार मोठी आहेत. येथील संस्थानिकांस महाराज ह्मणण्याची चाल आहे. ह्या तीन महाराजांपैकी ग्वालहेरच्या महाराजांची पूर्वीपासून फार ख्याति आहे. ह्या घराण्यांतील पुरुष पेशव्यांशीं फार निष्ठेनें वागले व म-

राठी राज्याचा विस्तार करण्याची त्यांना फार इच्छा होती ; आणि त्यां-
जजवळ फौजही चांगली असून, त्यांची शक्तीही मोठी होती. पानि-
पतच्या लढाईत मराठ्यांचा पराभव झाल्यानंतर मराठी राज्याचा विस्तार
सर्व देशावर व्हावा ही बुद्धि मनांत धरून, महादजी शिंद्याने आपल्या
फौजेस कवाईत शिकविण्याकरितां व आपला तोफखाना सुधारण्याक-
रितां फ्रेंच लोक नौकरीस ठेविले. एकदां तर ह्या फौजेचा फारच
लौकिक होता ; आणि ईस्ट इंडिया कंपनीच्या काळ्या फौजेपेक्षां योग्य-
तेनें व संख्येनें ही असली तर किंचित् कमी असेल, अशी हिची कीर्ति
होती. ऐन बाणीच्या वेळीं महादजी इंग्लिशसरकारच्या फार उपयोगीं
पडला ; व कंपनीच्या कामगारांत आणि पेशव्यांत जें बोलणें सुरू
होतें त्यांत हा मध्यस्थ अशा नात्यानें वागत असून, त्याच वेळीं
याणें वडगांवचा तह ठरविला. परंतु, मध्यस्थी करण्याच्या
कामीं महादजीबोवा एकवार उपयोगीं पडले ह्मणून मध्यहिं-
दुस्थानांत त्यांच्या घराण्यांतील पुरुषांचें वर्चस्व निरंतर रहा-
वयाचें होतें असें नाहीं. टिपू सुलतानाचा नाश करून त्याच्या
राज्याची व्यवस्था लावल्यानंतर ईस्ट इंडिया कंपनीचे हात मो-
कळे झाले आणि दवलतराव शिंद्यावर तिची नजर फिरली. महाद-
जीच्या मागून दवलतराव हे ग्वाल्हेरचे शिंदे झाले होते, पण त्या धोर
पुरुषाच्या आणि दवलतरावाच्या योग्यतेत विलक्षण अंतर होतें. ग्वा-
ल्हेरच्या दरबारीं फ्रेंच लोकांस आश्रय मिळेल ह्मणून कंपनीचा त्याजवर
फार राग होता ; व दवलतरावाची शक्ति अगदीं क्षीण करण्यासाठीं
आपलें सर्व सामर्थ्य खर्ची घालण्याचा तिच्या कामगारांनीं निश्चय
केला. हा निश्चय एकदां ठरल्यानंतर तो शेंवटास नेण्यास विलंब ला-
गला नाहीं. असई व अरगांव येथें शिंद्याच्या फौजेस लढाया देऊन
जनरल वेलस्लीनें त्यांचा मोड केला ; आणि शिंद्याची सर्व शक्ति नष्ट
करून टाकली. पुढें सर्जे अंजनगांव मुक्कामीं कंपनीचा आणि शि-
ंद्याचा तह ठरून, कंपनीची थोडी फौज आपल्या तैनातीस ठेवण्याचें
शिंद्यानें कबूल केलें. इकडील संस्थानिकांतील मुख्य जीवांश नाहींसा
करण्यास त्यांच्या दरबारीं आपली फौज तैनातीस ठेवण्याच्या ह्या तऱ्हे-
पेक्षां दुसरी अधिक चांगली तऱ्हा कंपनीच्यानें योजवली नसती. असो.

कंपनीची मर्जी सुप्रसन्न करून घेऊन तिजर्शी हा अंजनगांवचा तह ठरवावा ह्यापून तैनातीस नुसती फौज ठेवण्याचें कबूल केल्यानें भागेना. कंपनीची मर्जी संपादण्यासाठीं महादजीनें नवीन जिकलेला बहुतेक मुलूख दवलतरावास कंपनीच्या स्वाधीनकरावा लागला इतकेंच नाहीं ; तर, आपल्या देशबंधूंशीं मध्यस्थी करून, इंग्लिश लोकांचें कार्य साधून दिल्याबद्दल त्यांनीं खूष होऊन महादजीस जो मुलूख दिला होता तोही कंपनीकडे परत करण्याचें दवलतरावास भाग पडलें. सन १८५७ चें मयंकर बंड होईपर्यंत ह्याचप्रमाणें स्थिति होती. ह्या वेळीं ग्वाल्हेरच्या गादीवर प्रस्तुतचे महाराज जयाजीरावच अधिरूढ होते ; व इकडील सुप्रसिद्ध मुत्सदी सर दिनकरराव हे त्यांचे कारभारी होते. दिनकररावजींच्या पोक्त मसलतीचें सहाय्य मिळाल्यामुळें जयाजीराव महाराजांनीं आपल्या फौजेचा उत्तम बंदोबस्त ठेवून बंडाच्या विशेष धामधुमीच्या वेळीं तिला विलकुल गडबड करूं दिली नाहीं. महाराज शिंद्यांचा मुलूख आणि हिंदुस्थानांतील व माळव्यांतील इंदूर, धार, देवास, धोलपूर आणि भरतपूर ह्या संस्थानांचे मुलूख एकमेकांस लागलेले आहेत. सन १८५७ नांतील धामधुमीच्या कठीण प्रसंगीं जयाजीरावांनीं जर थोर कुशलता दाखवून आपल्या फौजेचा उत्तम बंदोबस्त ठेवला नसता ; आणि त्यांच्या दरबारीं मदतीसाठीं असलेली ब्रिटिशसरकारची फौज फितूर झाली होती, तिचा आपल्या संस्थानांत ह्यांनीं वरपगडा होऊं दिला असता ; व बंडाची ज्वाळा आपल्या संस्थानांत भटकूं दिली असती तर इंदूर, धार, देवास, धोलपूर, व भरतपूर येथील संस्थानिकांचा निरुपाय होऊन, त्यांच्याही मुलखांत बंडाची ज्वाळा धडाडली असती ; आणि महाराष्ट्र व दक्षिण ह्या प्रांतांत तिचा प्रवेश होऊन, तेही प्रांत तिनें घासले असते. इंग्लिश सरकाराशीं ह्या प्रसंगीं निष्ठेनें वागल्याबद्दल जयाजीराव महाराजांस चांगलेंच प्रायश्चित्त भोगावें लागलें. बंडवाल्यांनीं त्यांच्या आवडत्या शहराची यथेच्छ लूट केली व त्यांची गंगाजळी (खजिना) फोडली. स्वतः महाराजांस सर्वस्व बुडालें असें मानून पळून जावें लागलें. ब्रिटिश सरकारच्या पक्षास एकनिष्ठेनें धरून राहिल्याबद्दल जयाजीरावांस “ अनेक देणग्या ” देण्यांत आल्या आहेत, “ परंतु काय चमत्कार असेल तो असो ; ग्वाल्हेरच्या दरबारांत दिनकर-

रावजींची विलक्षण अपकीर्ति झाली आहे ; आणि त्यांच्या यजमानाच्या त्यांजवर अत्यंत राग झाला आहे ” असें लंडन टाइम्समध्ये निबंध प्रसिद्ध करणाऱ्या गृहस्थानें ह्मटलें आहे. महाराज शिंद्यांच्या मनांत दिनकरावांविषयीं इतका राग होण्याचें कारण काय, ह्याजबद्दल कल्पक इंग्लिश गृहस्थांच्या कल्पना चालतात ; व संस्थानरूपी विस्तीर्ण प्रपंचांत घडणाऱ्या अनेक कुरकुरींमुळें हा राग झाला असेल, अशी सरळ कल्पना न बसवितां, महाराजांच्या मनांत मुख्य सरकाराविषयीं द्वेषभाव उत्पन्न झाल्यामुळें त्यांचा त्या जुन्या कारभाऱ्यांवर कोप झाला आहे, अशी कुटिल कल्पना, त्यांचीं भ्रष्ट व साशंक मनें बसवितात. “ बंडाच्या धामधुमीच्या वेळीं स्वीकरलेल्या वर्तनक्रमाबद्दल ज्याजीराव महाराजांस अतोनात वाईट वाटतें व उत्तम संधि आपण व्यर्थ दवडली, अशाबद्दल त्यांस पराकाष्ठेचा खेद वाटतो, असा हल्लीं भास होतो ” असें टाइम्सपत्रांत लेख प्रसिद्ध करणाऱ्या ह्या गृहस्थाचें ह्मणणें आहे. बंडवाल्यांचा मोड होऊन, जिकडे तिकडे शांतता झाल्यादिवसापासून ग्वाल्हेरच्या दरवारीं आजपर्यंत इंग्लिश सरकारचे जे वकील होते त्या सर्वांनीं शिंदेसरकारच्या अनुपट राजनिष्ठेबद्दल उत्तम साक्ष मरली आहे. तेव्हां इंग्लिशसरकारावर त्यांचा राग झाला आहे, अशाविषयीं ज्या ज्या भूमका उठतात, त्या गजकीय संबंधाच्या लबाड्या आहेत, असें ह्मटल्यावांचून आह्मांस राहवत नाही. अप्रबुद्ध व अल्प किमतीच्या लेखकांस इकडील लोकांविषयीं आणि संस्थानिकांविषयीं स्वभावतःच जो अनिवार द्वेष वाटत असतो, त्याचिच ही बडबड आहे, असें ह्मटलें पाहिजे. शिंद्यांच्या राजनिष्ठेबद्दल त्यांस ज्या अनेक देणग्या देण्यांत आल्या त्यांस बंडाच्या वर्षापासून ग्वाल्हेरचा किल्ला सरकारानें आपणाकडे ठेवल्यामुळें बराच कमीपणा आला आहे, आणि त्यांची योग्यता नाहीशी झाली आहे. ह्या अनेक देणग्यांची याद पोक्तळ पदव्यांनींच बहुतेक मरून निघाली आहे ; पण अशा प्रकारच्या पदव्या त्यांच्या नांवास पूर्वीच्याच पुष्कळ जोडलेल्या अतल्यामुळें ह्या नवीन पदव्यांचा मोठासा उपयोग होत नाही. महाराजांस मिळालेल्या ह्या अनेक देणग्यांत विशेष महत्वाची देणगी खालसा केलेल्या झांशी प्रांताची आहे ; पण खालसा केलेला झांशीचा

प्रांत शिद्यांच्या हातीं संबंध आला नाही. सरहद्द सुधारण्यासाठीं त्यां-
तील बराच भाग मुख्य सरकारानें आपणाकडे ठेवला. त्याचप्रमाणें मुरा-
रच्या छावणीसाठीं कुरणाकरितां पुष्कळ जमिनी मागून घेतल्या व इतर
सुधारणांच्या मिषानेंही बराच भाग शिद्यांकडे जाऊं दिला नाही. ह्या-
मुळे शिदेसरकारच्या हातीं फारच थोडें लागलें ; व ग्वाल्हेरचा किल्ला
ब्रिटिशसरकारानें आपल्याकडे ठेवल्यामुळे शिद्यांच्या शक्तीत आणि
वैभवांत जो उणेपणा आला आहे, तो झांशी संस्थानांतील मिळालेल्या
ह्या भागानें दूर होत नाहा. बंडवाल्यांनीं शिद्यांची गंगाजळी फोडून
त्यांचा सर्व खजिना लुटल्यामुळे त्या सरकारचें जें कोट्यवधि रुपयांचें
नुकसान झालें, त्याचा मोबदला त्यांस बक्षिशीदारखल मिळालेल्या जमि-
नींच्या योगानें त्यांचा वमूल वाढल्यानें होत नाही, हीही मोष्ट आपण
विसरतां कामा नये. बक्षिसे देण्याची अशी तऱ्हा काढल्यामुळे शिदेमहा-
राजांस पूर्ण संतोष वाटत नाही, अगर ते सर्व प्रकारें खूष झाले नाहींत
ह्यांत नवल नाही. त्यांच्यासारखी इतर कोणाचीही व्यवस्था झाली
असती तरी तो थोडा असंतुष्ट व नाखुष राहिलाच असता. पण ह्या-
प्रमाणें शिद्यांस अगदीच थोडें बक्षिस मिळालें असतांही ते नाखुष
झाले ह्मणून त्यांजवर इंग्लिश गृहस्थ सरसावतात आणि खोटे आक्षेप
घेतात ; तेव्हां ही विचित्र तऱ्हा नव्हे काय ? ग्वाल्हेरचा किल्ला सर-
कारानें आपणाकडे ठेवल्यामुळे त्यांना शिद्यांविषयीं शंका वाटते व
त्यांनीं शिद्यांवर पाहारा ठेविला आहे, असा सर्वांचा समज होणार आहे;
व लोकांत आपली अशी अपकीर्ति व्हावी, ह्या गोष्टीचें जयाजीराव
महाराजांस फार वाईट वाटून, ते मोठ्या नम्रपणानें किल्ला परत मागत
असतांही त्यांच्या मनांत इंग्लिशसरकाराविषयीं परम रोष आहे, अशा
कल्पना निघतात, तेव्हां दुदैव तें कोणतें ? शिदेसरकाराशीं आमच्या
सरकारानें ह्याप्रमाणें जो अन्याय केला, त्याचें आम्हीं वर विवेचन केलें.
तेव्हां आम्ही त्यांच्यातर्फेचें आहोंत असें कोणी समजेल ; पण तसा
कांहींच प्रकार नाही. इतर संस्थानिकांची आह्मास जितकी तरफदारी
आहे तितकीच शिद्यांबद्दल आहे. त्यांच्या संबंधानें विशेष विस्तारानें
लिहिण्याचें कारण ह्मणून इतकेंच कीं, इकडील संस्थानिकांशीं सरका-
कारानें जो वर्तनक्रम सुरू ठेवला आहे, त्याचें उत्कृष्ट अनुमान काढा-

वयास हें उदाहरण फार नामी आहे. शिंदेसरकारांच्या संबंधानें कर्नल मालेसन साहेब असें लिहितात:—

“ ब्रिटिशसरकारच्या बरोबर आपलें जें होईल तें होऊं देण्याचा जयाजीरावजींनीं प्रथमपासून पूर्ण निश्चय केला होता ; व ह्यास त्यांच्या कारभाऱ्याचें पूर्ण अनुमोदन असून, त्यांचें ह्या कामास उत्तम सहाय्यही होतें. सन १८४४ सालीं लॉर्ड इलनबरो साहेबांनीं खऱ्या मुत्सदीपणास शोभणारी जी दूरदृष्टि दाखविली होती, ती विफल झाली नाही. नवीन मुख्य राज्यास जोडण्याच्या दुष्ट लोभाच्या पाशांनीं आपणास बद्ध न होऊं देतां, शिंद्यांचें राज्य धाकड्या मालकाच्या ताब्यांत जसेंच्यातसें देण्याचा त्यांनीं निश्चय केला ; व गादीवरील मालकाचें वय लहान असतां राज्याची उत्तम व्यवस्था ठेवण्याविषयीं हुकूम दिला, हेंही वाईट झालें नाही. जयाजीरावांस जशी संधि सांपडली होती, तशी महादजीस सांपडली असती तर त्यानें आपली छाप चोहोंकडे बसविली असती व दवलतरावानेंही अशी संधि वाया जाऊं दिली नसती ; पण अशाही संधीस जयाजीरावांनीं आपल्या मनांत कोत्या विचारांचें वारें न शिरूं देतां, ब्रिटिशसरकारास दिलेल्या वचनांस धरून राहण्याचा निश्चय केला. त्या वेळच्या स्थितीकडे लक्ष दिलें असतां त्यांनीं एक दुर्घट काम आपल्या अंगावर घेतलें होतें, असेंच ह्मटलें पाहिजे. लोकांचीं मनं बेदिल होऊन गेलीं होती, ब्रिटिशसरकारच्या वैमवास उतरती कळा लागली होती ; आणि जयाजीरावांच्या राजधानीपासून पन्नास मैलांवरील प्रदेशांत इंग्लिशसरकारची राज्यसत्ता नष्ट झाल्यासारखी झाली होती ; पण ह्याप्रमाणें सर्व स्थिति बदलली होती तरी जयाजीरावांनीं आपलें मन बदलूं दिलें नाही. खरी राजनिष्ठा मनांत बाळगून, जयाजीरावांनीं आपल्या शरीररक्षणासाठीं ठेवलेली फौज, बंडवाल्पांचा मोड करण्याच्या कामीं वायव्यप्रांताच्या लेफ्टनंट गव्हर्नर साहेबांस मदत करण्याकरितां आग्रवास धाडली. हें काम त्यांनीं प्रथम केलें व ह्या फौजेनेंही उत्तम नौकरी बजाविली. ह्यांनंतर आपले साहाय्यार्थ असलेली ब्रिटिशसरकारची फौज पहिल्याच कामासाठीं पहिल्याच बड्या अम्मलदाराच्या ताब्यांत त्यांनीं दिली ; व त्या अम्मलदारानें ती आपल्या ताब्यांतही घेतली ; परंतु ह्या फौजेनें आपलें

इमान राखलें नाही. बंगाल्यांतील फौजेंत ज्या कारणांनीं फितूर उत्पन्न झाला, त्याच कारणाचा प्रभाव इकडे दृष्टीस पडेल, अशीं चिन्हें दिसूं लागलीं. त्याच कारणामुळें इकडीलही फौजेचीं मनें उद्विग्न झालीं होती; ग्वाल्हेरच्या ताब्यांत दिलेल्या काळ्या फौजेतील शिपायांच्या मनांत बंडाचें विष उतरलें होतें; हाट्टास, नीमच, सागर व लालपुरा येथील छावणींतील काळे शिपाई उठले, आणि त्यांणीं इंग्लिश कामदारांतील कित्येकांची कत्तल उडविली; व जून महिन्याच्या १४ वा तारखेस खुद्द ग्वाल्हेरच्या छावणींत असलेल्या काळ्या फौजेनेंही तोच प्रकार आरंभिला. बंडांत सामील होतांच ह्या शिपायांनीं प्रथम जयाजीरावांकडे धांव घेतली, आणि आपला सरदार बनून, आग्रा मुक्कामीं इंग्लिश अधिकाऱ्यांवर हल्ला करण्याची त्यांस विनंति केली. ह्या आपविाणींच्या वेळीं शिंद्यांच्या राजनिष्ठेचें महत्व केवढें होतें, ह्याचें खरें अनुमान करण्यासाठीं बंडवाल्यांच्या हातीं मोंगलांची राजधानी मात्र होती इतकेंच नाही; तर, आग्राच्या वायव्येकडील एकंदर प्रांतांत त्या वेळीं बंड उठलें होतें, हींही गोष्ट लक्षांत वागविली पाहिजे. कानपूर आणि लखनौ येथील इंग्लिशफौजेस वेढा पडला होता; आणि एक चांगला हात दाखविला असतां बंगालच्या उत्तर भागांतील ब्रिटिशसरकारचें राज्य लयास जाईल, असा जिकडे तिकडे ग्रह झाला होता; आणि जयाजीरावांनीं बंडवाल्या शिपायांची विनंति मान्य केली असती तर त्यांनीं सहज हा हात दाखविला असता. ही फौज थोडीथोडकी होती असें नाही. हे एकंदर वीस हजार लोक होते; व ह्यांस उत्कृष्ट कवर्डित शिकविली होती. ह्यांनीं आपल्या अत्युत्तम युद्धकौशल्याचा मासला जनरल वुईन्टम ह्यांस कानपूर मुक्कामीं व लार्ड स्ट्राथनेर ह्यांस झांशी खालसा झाल्यानंतर दाखविला. पण ह्या सुचतुर आणि मोठ्या फौजेची विनंति त्यांनीं अमान्य केली इतकेंच नाही; तर मोठ्या कुशलतेच्या युक्ति योजून व अर्जवें करून आणि मोठमोठ्या रकमा बक्षिस देऊन, व वाटेनें वहनें मिळण्याची फार आडचण आहे, असें खोटेच सांगून, त्यांनीं ह्या फौजेस बरेच दिवस अडकावून ठेविलें. ह्याहूनही त्यांणीं अधिक केलें. मूह्या छावणींतील आणि होळकराच्या हद्दींतील बंडवाली फौज ह्यांच्या मुलुखांतून जाऊं लागली, तेव्हां तिला मि.

ळण्याची ह्यांच्या फौजेस फार इच्छा होती ; पण ह्याही प्रसंगी ह्यांनी आपल्या फौजेस थोपून धरिलें. दिल्ली पुनः हस्तगत होऊन, कानपूर व लखनौ येथील वेढ्यांत सांपडलेल्या फौजांस कुमक मिळून, त्यांची सुटका होईपर्यंत ह्यांनी आपल्या फौजेस अडकावून ठेवून, तिच्या हातून कांहीं गडबड होऊं दिली नाहीं. शेवटीं ही फौज आयतीच सर ह्यु रोज व सर कावीन क्यांपबेल ह्यांच्या तडाक्यांत सांपडेल, अशी तजवीज पाहून ह्यांनी तिला जाऊं दिलें. ” “ आपली शक्ति किती आहे हें त्यांना समजून, त्यांनीं असें केले, असें ह्मणणें ह्मणजे त्यांची तारतम्यशक्ति साधारण प्रतीची आहे, असें मानणें होय. पण त्यांची तारतम्यशक्ति साधारण मानापेक्षां खास अधिक आहे. त्यांनीं खरी राजनिष्ठा दर्शविली ह्यांत शंका नाहीं. खऱ्या राजनिष्ठेस अनुसरून ह्यांनीं व ह्यांच्या कारभारी साहेबांनीं स्वतःच्या बुद्धीनें जो मार्ग स्वीकारिला, त्यांजपेक्षां ब्रिटिशसरकारच्या हितास अधिक अनुकूल असा मार्ग हिंदुस्थानांतल्या मंत्रीवर्गातील परम निपुण मंत्र्याच्यानेंही त्यांस सांगवला नसावा. ”

ब्रिटिशसरकाराशीं जयाजीराव महाराज किती राजनिष्ठेनें वागतात ह्याचें दुसरें उदाहरण थोड्याच वर्षांपूर्वीं दिवून आलें. ग्वालहेरीस एक नानासाहेब उभे राहिले होते ; पण त्यांजबद्दलची वात्मी जयाजीरावांस लागतांच त्यांनीं त्यास पकडून, ब्रिटिशसरकारच्या स्वाधीन केले व तशा रीतीनें आपली खरी भक्ति दर्शविली. ह्या त्यांच्या करण्यामुळे त्यांच्या देशबंधु मराठ्यांचा त्यांजवर पूर्ण रोष झाला असेल व त्यांच्या मनांतून ते अगदींच उतरून गेले असतील, असें त्या वेळीं इंडियन आब्झर्वर पत्राच्या कर्त्यानें आपलें मत कळविलें होतें. हा पत्रकर्ता स्वतः इंग्लिशमन असून, त्याची विद्वत्ता फार मोठी होती आणि विचारही पोक्त होते. असो. जयाजीराव महाराजांच्या अकृत्रिम आणि विमल राजनिष्ठेबद्दल ह्याप्रमाणें अनेक दाखले आहेत. तेव्हां इकडील राजेरजाड्यांवर आणि लोकांवर कित्येक इंग्रज लोक निराधार जे आक्षेप घेतात आणि जो अविश्वास दर्शवितात, तसे आक्षेप निदान जयाजीरावांवर तरी कोणी घेणार नाहीं व त्यांजबद्दल तसा अविश्वास वाटणार नाहीं, असें वाटत होतें. परंतु पूर्वीं महादजी शिंद्यानें

ब्रिटिशसरकाराशी खरा स्नेहभाव धरून, त्यांची मोठमोठी कामे करून दिली असता तीं सर्व कामे विसरून, कंपनीच्या कामगारांनीं त्यांच्या मागून ग्वाल्हेरच्या गादीवर बसलेले त्यांचे चिरंजीव दवलतराव ह्यांजवर जसा हल्ला केला, व महादजीनें नवीन संपादन केलेला मुलूख त्यांजपासून हिसकावून घेतला इतकेंच नाही तर महादजीच्या कामगिरीबद्दल त्यांस पूर्वी वक्षीस दिलेला मुलूख जसा ह्या दवलतरावापासून घेतला त्याचप्रमाणें जयाजीरावजीनीं दाखविलेल्या निष्ठेचा प्रकार झाला. महादजीच्या स्नेहभावाचा जसा उपयोग झाला नाही व महादजीचा स्नेह लक्षांत वागवून त्याच्या पुत्रास सरळ रीतीनें वागविणें इष्ट असतां त्याशीं ज्याप्रमाणें सरळपणानें वर्तन केलें नाहीं, त्याचप्रमाणें जयाजीरावाशींही अन्यायाचें वर्तन केलें. सन १८१७-१८ सालांतील बंडाच्या अति-बिकट प्रसंगीं जयाजीराव महाराज इतक्या प्रेमबुद्धीनें वागले असतांही ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यांत फौज ठेवून, खुद्द त्यांच्या वाड्यांत त्यांजवर नजर ठेवण्यास सरकार चुकत नाहींत. किल्ल्यावरील फौजेनें मनांत आणलें तर वाड्याचा चुराडा ती एक किंवा दोन तासांच्या अवधीत सहज उडवून टाकील. पण ह्याप्रमाणें वंदोवस्त केला आहे तरी टाईम्समध्ये लेख प्रसिद्ध करणाऱ्या गृहस्थाच्या नमुन्याच्या गृहस्थांस तो पुरासा वाटत नाहीं ; व शिंद्यासारख्या शूर आणि हुपार महाराजाच्या मनांत राजद्रोहाचा वास निरंतर होत असलाच पाहिजे, असे सिद्धांत ठरवून एकंदर फौज ताबडतोब कमी करण्याविषयी शिंद्यास सक्तीनें हुकूम करावा असा ते आग्रह धरितात. मुख्यार्थ ह्यापून इतकाच की, लंडन टाईम्सचे कर्ते आणि त्यांजशीं पत्रव्यवहार ठेवणारे गृहस्थ ह्यांनीं सुचविलेली ही व्यवस्था अत्यंत अविचाराची आणि अंधत्वाची आहे. ह्यांच्या ह्या व्यवस्थेत हे दुर्गुण इतके परिपूर्ण भरले आहेत की, दूरदृष्टि व सरळ स्वभावाच्या सत्यप्रिय मुत्सद्धानीं तिचा अंतःकरण पूर्वक धिक्कार करावा ; ह्यांनीं घालून दिलेला कित्ता वळविला असतां मुख्य सरकारास काडीचा उपयोग किंवा कवडीचा फायदा न होतां इकडील संस्थानिकांचीं व त्यांजवर प्रेम ठेवणाऱ्या सर्व लोकांचीं मनें मात्र असंतुष्ट होतील. ब्रिटिशसरकाराविषयीं कुरकूर करण्यास त्यांस योग्य कारण होऊन सरकारच्या शक्तींत फार कमतरता येईल. रशिया-

पासून राज्यास कांहीं भीति आहे व इकडील जबाबदारी आतां वाढली असून इकडील लोकांशी अधिक सरळपणानें वागणें आतां फार जरूर आहे ह्मणून ही नवीन व्यवस्था योजून हे परिणाम पदरी घेण्याची इच्छा करावयाची ह्यांस ह्मणवें तरी काय ? असल्या कैवाऱ्यांपासून सोडविण्याविषयी हिंदुस्थानानें देवाचा धांवा केला तर त्यांत वावगें ह्मणून कांहींच होणार नाही.

ब्रिटिशसरकारच्या दोस्त संस्थानामध्ये ग्वाल्हेरचें संस्थान फार बलाढ्य असून ह्या संस्थानच्या मालकावर अथवा शिंदेसरकारावर मुख्य सरकारच्या भ्रंवसाही योग्य रीतीनें बसला आहे, पण ह्याप्रमाणें प्रकार असतां आमच्या ह्या लेखकाचा त्यांजवरच फार रोष असून त्यांच्या संवधानें ह्यानें फार कडक टीका केली आहे. त्याच्या मते ग्वाल्हेरच्या संस्थानची वस्ती ३० लक्ष असून एकंदर वसूल सुमारे साडेबारा लक्ष पौंड आहे ; ह्मणजे दर मनुष्यावर सरासरीनें ७ शिलिंगाचा आकार बसतो. ह्या गृहस्थानें कळविलेले हे आंकडे बरोबर आहेत असें आह्मास वाटत नाही. त्यांत बरेच अंतर असावें असा आमचा ग्रह आहे. पण तो प्रकार कसाही असला तरी हा लेखक हे आंकडे कळवून जो सिद्धांत काढूं पहात आहे तो मात्र आहीं त्यास काढूं देणार नाही. शिंद्यांची प्रजा तीस लक्ष असतां उत्पन्न साडेबारा लक्ष पौंडाचें आहे, तेव्हां मुख्य हिंदुस्थानसरकारचें उत्पन्न त्या मानानें ७ कोटि पौंड असावें व ह्याशिवाय अडकडील, लोहमार्गाकडील व इतर लोकोपयोगी कामांकडील जमा असावी असा ह्या निबंधकारानें झोक दर्शविला आहे. पण लहान आणि निवडक प्रदेश घेऊन निघणाऱ्या अनुमानांची एखाद्या विस्तीर्ण प्रदेशांत निघणाऱ्या अनुमानांची तूलना करावी हे बरोबर नाही. शिंद्यांच्या मंडूसर परगण्यांतील व माळव्यांतल्या आणि हिंदुस्थानांतल्या मुलखाच्या इतर भागांतील अफू पिकाविणाऱ्या जमिनीवर भरपूर आकार बसविला तरी हरकत नाही. तेथील उत्पन्नाची आणि आमच्या मावळांतल्या भिकार जमिनींतील क्षुद्र उत्पन्नाची कशाचे बरोबरी होणार नाही. ज्यांजवर कराची आकारणी होते त्यांचे खरें सामर्थ्य कितपत आहे ह्याचा जर प्रथम योग्य विचार होईल तर त्यांजवर वेतानें कर आकारला आहे किंवा नाही,

ह्याचा निर्णय ठरवावयास सांपडेल. पण टाईम्स पत्रांत मजकूर प्रसिद्ध करणाऱ्या गृहस्थानें ह्याप्रमाणें कांहींच विचार केला नाहीं ; ह्यामुळे त्यानें काढलेल्या निर्णयावर कांहींच भरंवसा ठेवत नाहीं. ह्या निबंधकाराच्या ह्मण्यांत जर खरेपणाचा भाग असता तर देशी संस्थानिकांच्या मुलखांतिल प्रजा आपलीं गांवें सोडून शेजारच्या ब्रिटिशसरकारच्या मुलखांत येऊन खास राहिली असाती. पण ह्याप्रमाणें प्रकार बिलकूल घडत नाहीं, जें कांहीं ग्रामांतर होतें तें संस्थानिकांस अनुकूल अशाच रीतीचें होतें. ह्या प्रकरणाकडे ह्या दृष्टीनें पहातांना दुसऱ्याही एका गोष्टीचें स्मरण ठेवलें पाहिजे. ती गोष्ट हीच कीं, देशी संस्थानिकांचा जो वमूल होतो तो सर्व त्यांच्याच मुलखांत खर्च होतो, ह्यामुळे कर भरण्याची त्यांच्या प्रजेतील शक्ति विशेष न्हास पावत नाहीं. ब्रिटिशसरकारच्या अमलांतील प्रकार भिन्न आहे. तिकडील वमूल प्रमाणतः कमी आहे हें खरे ; परंतु त्यांच्यातील निम्मे भाग परदेशांत जात असल्यामुळे प्रजेची शक्ति उत्तरोत्तर क्षीण होत आहे. इंग्लिश सरकारचें राज्य इकडे असल्यामुळे इकडेच्या संबंधानें इंग्लंडांत होणाऱ्या खर्चासाठीं व इतर खर्चासाठीं ह्मणून प्रतिवर्षीं इकडून इंग्लंडांत दोन कोट पौंड जातात ; व ह्याप्रमाणें इकडील संपत्ति तिकडे जात असल्या कारणानें फार अनर्थकारक परिणाम घडत आहेत. व सरकारी नौकरींतील बड्या अधिकाऱ्यांच्या शिवाय इतर सर्वांच्या नजरेस ते परिणाम पडत आहेत. इकडून प्रतिवर्षीं परदेशांत इतकी रक्कम जाते ह्यांत फारसें वाईट आहे असें सरकारी नौकर लोकांना मात्र वाटत नाहीं. ते आपला देश सोडून इकडे येऊन राहतात व ह्या देशाची नौकरी करून त्याचे धोर हित करून देतात, तेव्हां त्यांच्या प्रीत्यर्थ ह्या देशास कितीही खर्च करावा लागला तरी त्याजबदल कोणी कुरकूर करूं नये असें त्यांना वाटत असतें ; असो, हें विषयांतर होत आहे. सर दिनकरराव ह्यांनीं माळव्यांतील तरमबंदी ठरवून टाकल्यामुळे तिकडील प्रजेस जें सुख लागत आहे त्याची बरोबरी हिंदुस्थानच्या इतर कोणत्याही भागांतील लोकांच्यानें करवणार नाहीं. ग्वाल्हेर शेजारील प्रजा इतकी सुखी नाहीं ही गोष्ट खरी आहे ; पण हा प्रकार कसाही असला तरी महाराजांच्या पदरीं मोठी फौज असून तिचा खर्च

मोठा असल्यामुळे मोठ्या कुळांतील कित्येक रजपूत व मुसलमान लोकांस विगाऱ्यांचा रोजगार करून पोटा भरवें लागतें असें जें मेजर कीथ ह्यांनीं झटलें आहे तें खरें असेल असें आमच्यांनें मानवत नाहीं. देशांतील लष्करी संबंधाच्या खर्चात धौतालपणाचा प्रकार झाला असतां ह्याच वर्गातील लोकांचा फायदा होईल असें कोणीही कबूल करील ; मग शिंदे महाराजांच्याच संस्थानांत भिन्न प्रकार कसा घडतो कोण जाणे. थोर रजपूत व मुसलमान घराण्यांतील ह्या ह्या लोकांच्या दैन्यावस्थेचें ह्या मेजर साहेबांस इतकें वाईट वाटत आहे ते मूळचे ब्रिटिश मुलखांतीलच असावे व तिकडे त्यांचा उदरनिर्वाह न चालल्यामुळे ते शिंदेसरकारच्या मुलखांत पोटास मिळविण्यासाठीं येऊन राहिले असावे असा आमचा तर्क आहे. खरी दैन्यावस्था, व अठरा विश्वे दरिद्र ह्यांची पूर्ण मालकी ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील प्रजेच्या वांटणीस ज्याप्रमाणें आली आहे त्याप्रमाणें इतर कोणत्याही प्रजेच्या वांटणीस आली नाहीं असें येथें स्पष्ट कळविलें पाहिजे ; व दुसऱ्या कोणाच्या प्रजेची अशी स्थिति आहे असें झणून त्याजकडे तिरस्कारानें बोट दाखविण्यास ब्रिटिश अम्मलदारांस अगदींच अधिकार पोहोचत नाहीं. शिंदेसरकारच्या मुलखांत प्राचीन काळच्या कित्येक इमारती व स्थलें आहेत ; त्यांजबद्दल जितकी काळजी त्यांनीं वहावी तितकी ते वहात नाहींत झणूनही त्यांस कित्येक दोष लावितात. हा दोष गैरवाजवी आहे असें आम्हांनीं झणत नाहीं ; पण जुन्या काळच्या प्रसिद्ध इमारतीबद्दल व स्थळाबद्दल काळजी बाळगून त्यांची चांगली दुरुस्ती ठेवीत जावी हें फार योग्य आहे असें ब्रिटिशसरकारच्या अम्मलदारांस वाटावयास लागून किती दिवस झाले व त्यांजकडून ह्या इमारतींचा बंदोबस्त केव्हांपासून राहूं लागला हें आम्हांनीं ह्या आक्षेपकांसच विचारतों. खुद्द ग्वालहेरच्याच किल्ल्यांत पुष्कळ इमारतींचे कांहीं भाग राहिले आहेत ; त्यांजबद्दल ह्या वर कळविलेल्या मेजर कीथ साहेबांनीं सरकारास हकीकत कळविली आहे ; ह्या कागदांची नकल आतां आम्हांजवळ नाहीं ; ती जर आम्हांजवळ असती, तर ह्या जुन्या इमारतींची खुद्द इंग्लिश कामदारांकडून अगदीं आलीकडेपर्यंत केवढी हेळसांड होत होती हें सहज दाखवितां आले असतें. ह्या इमारतींच्या संबंधांत शि-

द्याकून जितका दोष घडत आहे तितकाच किंभट्टना त्याजूनही जास्ती दोष ब्रिटिश अम्मलदारांकडून घडत होता. पण येथवर आम्ही जें लिहिलें आहे त्याजवरून, शिंदेसरकारच्या राज्यकारभारांत कांहींच दोष नाही, व त्यांच्या राज्यव्यवस्थेंत कांहींच सुधारणा करितां येणार नाही असें आम्हीं समजतो असें मात्र कोणी मानूं नये. राज्यांत ज्या सुधारणा केल्या असतां प्रजेपासून घेतलेल्या कराचा मोबदला तिला दिल्यासारखें होणार आहे, तशा सुधारणा करण्यासाठीं शिंदेमहाराज फारसें लक्ष पुरवीत नाहींत असें जें लंडन टाईम्समध्ये लेख प्रसिद्ध करण्यांत आले आहे तें वाजवी आहे. ब्रिटिशसरकारनें ह्यांच्या हद्दींतून लोहमार्गाच्या व साध्या रस्त्याच्या ज्या सडका नेल्या आहेत व ज्यांच्या खर्चाचा योग्य वाटा ह्या महाराजांनीं भरला आहे त्यांजशिवाय इतर सडका, पूल, शाळा, दवाखाने, वगैरे शिंदे महाराजांनीं कांहीं बांधले नाहींत, व अगदीं साधारण प्रतीची सुधारणा झाली असते तेथेंही लोकांच्या ज्या सोयी होत असतात त्याही महाराजांनीं केल्या नाहींत. पण, शिंदेसरकारच्या दरबारीं असलेल्या ब्रिटिश अम्मलदारांच्या तंत्रानें ते फार वागतात व त्यांचें सांगणें कधीं मोडीत नाहींत, अशाबद्दल त्यांची फार ख्याति आहे. व अगदीं हलक्या प्रतीच्या सुधारणा असते, अशा देशांतूनही ज्या सोयी अवश्य झाल्या असतात तशाही ग्वाल्हेरच्या संस्थानांत नाहींत, ह्यावरून त्या दरबारीं असलेले इंग्लिश कामगार चांगलेसे हुषार व झटून काम करणारे नाहींत इतकें मात्र सिद्ध होतें. आणि ह्या गोष्टींचे खरें महत्व लक्षांत आणलें तर ग्वाल्हेरच्या दरबारीं नेमलेल्या इंग्लिश कामगारांस थोडा तरी दोष लागतो व लावण्यास सर्व लोक कबूल होतील अशी आमची खात्री आहे. ब्रिटिश अम्मलदारांवर दोष टकलतांना शिंद्यांच्या कारभारांतील दोषावर पांघरूण घालण्याची आमची इच्छा आहे असें विलकूल नाहीं. ह्या सुधारणा अद्याप झाल्या नाहींत, ह्याचा मुख्य दोष शिंद्यांच्या कारभार्याकडेच आहे. पण ह्या मासल्याचे दोष दाखवून लंडन टाईम्स पत्रांत लेख प्रसिद्ध करणारे गृहस्थांस आपलीं अनुमानें कशीं काढतां येतात हें आश्वास कळत नही. एतद्देशीय संस्थानिकांच्या सर्व फौजांस एकदम फांटा घावा हा ग्रह ह्या लेखकाच्या मनांत पूर्ण विंबन त्याची दृष्टि

अगदी अं व झालो आहे, आणि उत्तम फौज बाळगून लष्करी संबंधाची सुरेख तयारी ठेवावी अशाविषयी शिंदे महाराजांस जी हौस वाटत आहे तिचा जर योग्य बंदोबस्त न केला तर मध्य हिंदुस्थानांत लवकरच दर-वडेखोर व पेंढारी माजून ह्या दुष्ट व घातुक लोकांच्या बंदोबस्तासाठी सरकारानें आजपर्यंत जे परिश्रम केलें आहेत ते वाया जातील असें हा निबंधकार पुढें बरळें लागला आहे. ह्याप्रमाणें खरोखरच घडेल हें आह्मांस अद्यापि शिकून घ्यावयाचें आहे. इतर संस्थानिकांच्या मुलखांतून भयंकर गुन्हे सपाळ्यानें जसें कमी होत आहेत त्याचप्रमाणें शिंद्याच्याही मुलखांत कमी होत आहेत. युरोपांतील सर्व देशांतून हल्लीं जी पद्धति सुरू आहे तिचाच कांहीं गंध शिंद्याच्या मुलखांत हल्लीं सुरू असलेल्या पद्धतीस येत आहे व ज्यांस चांगल्या व व्यवस्थित पद्धतीवर लष्करी संबंधांचे शिक्षण मिळालें असतें त्यास दरवडेखोर किंवा ठक व्हावें असें वाटतें, ही गोष्ट इतिहासानें अद्यापि प्रत्ययास आणून दिली नाही. शिंद्यांच्या मुलखांत लोखंडाची धातू फार आहे, पण ती गाळून लोखंड तयार करण्याची किंवा आपल्या मुलखांतील इतर द्रव्योत्पादक साधनांचा उपयोग करून घेण्याची ते कांहींच खटपट करीत नाहीत, असा जयाजीराव महाराजांवर दुसरा आक्षेप आहे. ग्वाल्हेरच्या मुलखांत पुष्कळ लोखंड सांपडण्य-सारखे आहे, हा शोध खरोखर लागला आहे की काय ? ह्याची शंकाच आहे व तो लागलाच असला तरी अगदीं आलीकडे लागला आहे, ह्यामुळें त्याजवढल विचार करण्यास महाराजांस इतका अवकाश लागला आहे ह्यांत नवल कांहींच नाही. लोहमार्गाच्या संबंधानें ह्यांनी उत्कृष्ट उदाहरण घालून दिलें आहे. व स्वतःच्या खर्चानें एक कागदाची गिरणीही ह्यांनी काढली आहे. जयाजीराव शिंद्यांमध्ये आणि त्यांच्या कारभारामध्ये लंडनटार्झ्मसांत निबंध प्रसिद्ध करणाऱ्या ह्या गृहस्थानें जे दोष काढले आहेत, त्या सर्वांविषयी आह्मी येथवर विचार केला आहे असें आह्मांस वाटतें. त्यांच्याजवळ असलेली फौज तोडून टाकावी किंवा नाही, ह्या मुद्यावद्दल आम्ही पुढें विचार करूं. एकंदर संस्थानिकांच्या ताब्यांतील फौजा तोडण्याविषयी ह्या निबंधकाराची सू-

चना आहे, तिजबद्दल विचार करतांनाच शिद्यांच्या फौजेबद्दल विचार केला तर ती गोष्ट अधिक शोभणार आहे.

ग्वाल्हेरच्या संस्थानाबद्दल चर्चा संपविल्यानंतर ह्या इंग्लिश निबंधकाराने इंदूरच्या संस्थानास हातीं घेतले आहे. ह्या संस्थानची लोकवस्ती सरासरी दहा लक्ष असून, एकंदर वसूल ६० लक्ष रुपये आहे व तो अद्यापि फार झपाट्याने वाढत असून, होळकर महाराजांच्या मनांत तो एक कोटी करावयाचा आहे असें ह्मणतात. हल्लींच होळकरांच्या प्रजेवर दर मनुष्यास सुमारे १५ शिलिंग कर वसत असून, लवकरच प्रत्येक मनुष्यांवर सरासरीने एक पौंड कर पडेल, अशी व्यवस्था करण्याचा त्यांचा फार हेतु आहे असें ह्या निबंधकाराचें ह्मणणें आहे. महाराजांच्या राज्यांतील जमिनींत अफू पिकत असल्यामुळे व महाराजांस कामकाजाची चांगली संवय असल्यामुळे वसूल इतका वाढला आहे ह्यांत फारसें नवल नाही, असें ह्या गृहस्थाचें मत आहे. “शिंदे-सरकाराइतके होळकरसरकार लष्करी तयारीचे भक्त नाहीत. फौजेकडे ह्यांचा खर्च प्रति वर्षी १,७०,००० पौंड होतो व तैनाती फौजेच्या खर्चासाठी हे शिवाय बारा हजार पौंड भरतात,” असें ह्या पत्र पाठविणारानें लिहिलें आहे. होळकरांच्या पदरी तैनाती फौज आहे असें आत्मास ठाऊक नाही. ह्या फौजेच्या खर्चाबद्दलचा पैसा व कायमचे तोटून दिलेले प्रांत हे ब्रिटिशसरकारच्या स्वाधीन पूर्वीच झाले असून, तहांतल्या व ठरावांतल्या शर्तीप्रमाणें आपलें संस्थान निर्वेध चालवावें ह्मणून इतर संस्थानिकांस जशी किंमत भरावी लागली त्याचप्रमाणें हे प्रांत देऊन होळकरांनीं आपलें संस्थान कायम राखण्याबद्दल आमच्या सरकारास किंमत भरली आहे. संस्थानचें संरक्षण करण्याबद्दलच्या खर्चाचा आकार तहानीं कायमचा ठरवून टाकला आहे; व स्वसंतोषानें आणि राजीखुषीनें आमच्या सरकाराकडून एखादें नवें काम इकडील संस्थानिकांनीं करून घेतल्याखेरीज आमच्या सरकारास त्यांनीं रोकड रकमा पोहोंचविण्याची किंवा इतर कांहीं खर्च सोसण्याची कांहींच गरज नाही. इकडील संस्थानिकांशीं सरकारचे तह ठरलेले आहेत व ठराव झालेले आहेत; तेव्हां त्यांजवर बलात्कार करून त्यांजकडून नवीन मुलूख किंवा नेमणुका मिळविण्याविषयी स्वच्छंद वृत्तीच्या

लेखकांनी कितीही लिहिले व धाक दाखाविली तरी पृथ्वीतील पहिल्या प्रतीच्या रास्ट्रांतील शहाणपणाम व शुद्ध वर्तनास ती गोष्ट रुचणार नाही ह्यांत शंका नाही.

शेजारील शिंदेमहाराजांच्या इतकी होळकरसरकारची फौज मोठी नाही, व तयारही नाही ; तरी इकडील फौजेपैकी ४९०० काळे गोरे शिपाई तिच्या बंदोबस्तासाठी मूहूच्या छावणीत ठेवून त्यांच्या राज्याजवळच्या इतर भागांत आणखी १००० काळे गोरे शिपाई ठेवणें जरूर आहे असे वाटते, हें मोठें नवल आहे. भील आणि भोपाळ पलटणीतील आणखीही पंधराशें लोक अगदीं जवळ असून, तांबडतोब उपयोगी पडण्यासारखे आहेत, हीही गोष्ट लक्षांत वागाविली पाहिजे.

एतद्देशीय संस्थानिकांच्या फौजेशीं पर्यायानें संबंध असणाऱ्या विचारांवर हा ब्रिटिश फौजेच्या छावण्या ठेवण्याचा प्रश्न अवलंबून आहे, असे ह्या व्यवस्थेवरून उघड दिमून येणार आहे. ह्याच फौजांबद्दलचे विचार मनांत आणून मूहू, माशोदपूर वगैरे ठिकाणीं इंग्लिश फौजेच्या छावण्या ठेवणें पूर्वी जरी जरूरीचें वाटलें असेल तरी हल्लीं एकंदर देशभर लोहोमार्गांच्या सडका झाल्या असून, त्या सडकांच्या खर्चाचा बराच भाग खुद्द ह्या संस्थानिकांनीच दिला आहे, तेव्हां ह्या छावण्यांतील फौजेची संख्या कमी करण्यास आतां कांहींच हरकत नाही, व निर्धास्तपणें ती आतां कमी करावी असें कोणी हटल्यास तें ह्मणणें पुष्कळअंशी वाजवी होईल. इकडील संस्थानिक आपल्या शक्तींची अल्पता पूर्णपणें ओळखत असून, इंग्लिशसरकारच्या सामर्थ्याचा धोरपणाही ते जाणत आहेत ; व मुख्य सरकाराबद्दल वांकडा विचार नुसता मनांत आणणेंही ठीक नाही, अशी त्यांची खात्री आहे : व आपल्या मुलखांत ब्रिटिशसरकारचा फौज कमी आहे किंवा जास्ती आहे, ह्याचा ते साधारण तपासही करीत नाहीत. नेहमींच्या साधारण स्थितींत आपल्या संस्थानांत शांतता राहण्यापुरतें सामर्थ्य संस्थानिकांच्या अंगीं असून, ते आपल्या संस्थानांचा बंदोबस्त ठेवीतही असतात. विशेष प्रसंगीं नेहमींची स्थिति बिघडली असतां मुख्य सरकारानें आपलें संरक्षण करावें, ह्मणून त्यांनीं एकदांच व्यवस्था करून ठेविली आहे व मुख्य सरकारचा आश्रय मागावा लागेल त्याची किंमत भरली आहे. संस्थानांत दंगे उठले

किंवा बाहेरील शत्रूची भीति उत्पन्न झाली तर संस्थानिकांचें संरक्षण करून, सर्व बंदोबस्त करण्यासाठीं एकदांच मुख्य तोडून घेऊन व इतरही कित्येक रीतीच्या व्यवस्था करून मुख्य सरकारानें आपणास बांधून घेतलें आहे. व हे तोडून घेतलेले मुख्य संस्थानिकांस परत देईपर्यंत व इतर व्यवस्थाबद्दल योग्य विचार करीपर्यंत नौकरी करण्याबद्दलचें व बंदोबस्त ठेवण्याबद्दलचें हें वचन सरकारच्यानें मोडवणार नाही. आपल्या तैनातीस व मदतीस दिलेल्या फौजा आपल्या मुखांत ठेवून घेण्याचा संस्थानिकांस अधिकार असतां, मुख्य सरकारानें त्या तेथून काढून आपल्या मुख्य फौजेस सामील केल्या व ह्या गोष्टीस संस्थानिकांनीं यत्किंचिन्ही हरकत घेतली नाही. अशा रीतीनें मुख्य सरकारचा उपयोग त्यांनीं कबूल केल्यापेक्षां अधिक केला आहे. मुखाचा बंदोबस्त करणें आहे असें मिथ करून, त्या बंदोबस्ताकरितां नवीन फौज ठेवावी लागते, असें संस्थानिकांस सांगण्याची इच्छा धरणें व ह्या नव्या फौजेच्या खर्चाबद्दल अधिक पैसा मागण्याचें मनांत आणून तो संस्थानिकांनीं न दिला, तर त्यांच्या फौजा कमी करण्याविषयीं त्यांस शक्तीचा हुकूम देण्याचा विचार करणें ह्याणजे चांगलाच किमतीबद्दल वाईट देणें असेंच होणार आहे. पूर्वीच्या तहावरून आणि ठरावावरून संस्थानिकांस जो अधिकार पोहोंचत आहे तो त्यांचा कायम राखला आहे व ते तह आणि ठराव उभय पक्षास सारखे लागू आहेत अशाबद्दल पूर्वी झालेलीं वचनें कायम राखलीं पाहिजेत हें सर्व पक्षांस सारखें हितावह आहे. ह्या तहावर सद्द्या करणाऱ्या मंडळींतील संस्थानिकांची शक्ति हल्लीं फार कमी आहे ; पण ह्याप्रमाणें हीनशक्ते असतांही त्यांस कुरकूर करण्यास व खेद मानण्यास मुख्य सरकारानें जागा देऊं नये. आपल्या प्रबळ मित्रांच्या उपयोगीं आपण पूर्वी फार पडलों असतां व त्यांस पुष्कळ देणग्या दिल्या असतां त्यांचें त्यांस कांहींच स्मरण राहत नाही. व एकंदर व्यवहार होतांना त्या अनुकूल वर्तनावद्दल कांहींच विचार ह्या प्रबळ पक्षाकडून होत नाही, असें संस्थानिकांच्या मनांत येण्यास मुख्य सरकारानें कारण दिलें असतां त्यांत त्यांस फार वाईट आहे. मुख्य सरकारचें एक मागणें मान्य केलें असतां लागलीच दुसऱ्या व अधिक

महत्वाच्या मागण्या कबूल करण्याची तयारी केली पाहिजे असेही संस्थानिकांस वाटू देऊ नये. ताब्यांतील संस्थानिकांचा आणि अमलाखालील प्रजांचा असा समज ज्या राज्यकर्त्यांच्या करणीने होईल, त्याणें आपल्या राज्याचें आयुष्य आटोपत आलें अशाविषयी गांठ मारून ठेवावी.

परकीय शत्रूंच्या स्वाऱ्यांच्या संबंधानें झटलें तर ती गोष्ट इकडील संस्थानिकांच्या हातीं मुळींच नाही. त्यांच्या शक्तीपलीकडील ती गोष्ट आहे. ब्रिटिशसरकारच्या आश्रयाखालीं त्यांच्या तंत्रानें राहण्याचें इकडील संस्थानिकांनीं कबूल केल्या दिवसापासून त्यांच्या फौजेनें किंवा प्रजेनें मुख्य सरकारास काडीचाही उपद्रव दिला नाही ; व ह्या लोकांबद्दल मुख्य सरकारास कधीही धाक मानावा लागला नाही. ब्रिटिशसरकारास कांहीं नियमित फौज अवश्य ठेविली पाहिजे ; पण ह्या फौजेच्या छावण्या कोठें असाव्या, ह्याजबद्दल विचार करितांना राजकीय संबंधाकडे लक्ष देण्याची फारशी गरज नसून, फक्त लष्करी सोयीकडे दृष्टि देऊन, ह्या प्रश्नाचा निकाल आतां विन हरकत करावा. सरहद्दीवर आतां अधिक फौज ठेवण्याची आवश्यकता असेल तर संस्थानिकांस विचारून व त्यांची परवानगी घेऊन, त्यांच्या मुलखांतील इंग्लिश फौज खुशाल तेथून काढून सरहद्दीवर पाठवावी. तसेंच कित्येक खालसा जिल्ह्यांत राज्याच्या स्थैर्यास आणि सुखास अनुकूल अशी उ म प्रकारची स्थिति वसत असल्यामुळे त्यांत असलेली फौज सरहद्दीवर पाठविण्यास विलंब अडचण नाही. राजेरजवाड्यांच्या छावण्या जवळपास नसतांही कित्येक ठिकाणीं मुख्य सरकारच्या फौजेच्या छावण्या आहेत ; ह्या छावण्यांतील फौजेस संस्थानिकांच्या फौजेवर नजर ठेवण्याची कामगिरी मुळींच पडत नाही. तेव्हां ह्या फौजेस दुसरीकडे धाडण्यास कांहींच हरकत नाही. त्याचप्रमाणें बडोदा व काठेवाड येथील संस्थानिकांच्या मुलखांतील ह्या मानिलेल्या फौजेवर देखरेख ठेवण्यास मुख्य सरकारची फौज जवळपास कोठेंच नाही. ह्यावरून हिंदुस्थानांतील कांहीं नेमिलेल्या ठिकाणीं फौज अगदीं खिळून टाकली पाहिजे असें नाही हें उघड होते.

तीन हजार स्वार, पांच हजार पायदळ आणि २४ तोफा इतकी

फौज ठेवण्याचा ठरावावरून, होळकरास हक्क आहे. पांच हजार क्वार्टर शिकरंले पायदळ ९,००० स्वार आणि ४८ तोफा व ४८० गोलंदाज इतकी फौज ठेवण्याची परवानगी तहावरून शिंद्यास मिळाली आहे. एवंच ह्या थोर लष्करी (असें त्यांस ह्मटलें आहे,) मराठी सरदारांची एकंदर मिलून १९,००० फौज आहे. होळकराची फौज कोणच्या नमुन्याची आहे, तिजमधील लोकांचे पोषाख कसे आहेत व त्यांची हत्यारे कशी आहेत, इत्यादि सर्व गोष्टी बहुतेक लोकांस ठाऊक असतील; त्यांची फौज पुष्कळांनी पाहिली आहे. शिंद्यांच्या फौजेस क्वार्टर उत्तम शिकविली आहे; पण ह्या लोकांजवळील हत्यारांच्या संबधानें पाहिलें तर होळकरांच्या लोकांच्या हत्यारांपेक्षां देखील ह्यांची हत्यारे वाईट आहेत. शिंद्यांच्या फौजेजवळील हत्यारे कोणत्या मासल्याचीं आहेत, ह्याचें वर्णन हुद्याच्या नात्यानें जनरल डालीसाहेबांनीं केले आहे. लष्करी संबधानें जी तयारी राखण्याची शिंद्यांना हीस आहे, तिजवदल जनरल डाली साहेबांस ह्मणजे मोठासा आनंद वाटत होता असें नाहीं; तथापि, ह्या लोकांजवळील तोफा व बंदुका ह्या अगदीं काडीचा माल आहेत; व खरोखरीच्या लढाईचा प्रसंग उद्भवला तर ह्या तोफा वगैरेपामून शत्रूस नुकसान न लागतां ह्यांचा उपयोग करणारांचेंच नुकसान होणार आहे, व कोणाही ब्रिटिश कामगारानें हीं हत्यारे पाहिलीं तर तीं अगदीं निरूपयोगी आहेत, असें तो तेन्हांच ह्मणेल असें जनरल डाली साहेबांनीं कळविलें आहे. जबाबदार अम्मलदार लोकांचें ह्याप्रमाणें अभिप्राय आहेत; ह्या फौजेचीं हत्यारे चांगलीं नाहींत, ह्यांना शिक्षण चांमलें मिळालें नाहीं; ह्यांजवरील अम्मलदार पुरेसे व चांगलेसे नाहींत, पगारही ह्यांना नीटसा मिळत नाहीं. ह्यांजसाठीं हत्यारांची किंवा दारुगोळ्यांची अगर धान्यादिकांची व इतर अवश्य गोष्टींची बिलकुल सोय केलेली नसते. ह्यांच्या शेजाऱ्यांशींही दळणवळण ठेवण्याची ह्यांना साधनें नाहींत, किंवा प्रसंग पडल्यास मार्गें शिककी फौज ठेवून, तिला जाऊन मिळण्याची व्यवस्था नाहीं. ह्याप्रमाणें ह्या फौजांची व्यवस्था असतां ह्यांजवर नजर ठेवून ह्यांजपासन उत्पन्न होणारी धास्ती नाहिशी करण्याकरितां आलीकडील युद्धशास्त्राच्या अखंत सुधारलेल्या नियमाप्रमाणें उत्कृष्ट रीतीनें

शिकवून तयार केलेली व इतर सर्व तजविजी ठेवलेली ११,००० लोकांची फौज वेगळी राखावी लागते, असे लंडनटार्ईम्सचे ह्मणणे आहे; तेव्हां ह्यास ह्मणावे काय? संस्थानिकांचा शिपाई व इंग्लिशांचा शिपाई हे दोघे सारख्याच योग्यतेचे आहेत असे आपण ह्या योगाने लेखतो. पण संस्थानिकांच्या शिपायांची योग्यता इतकी मोठी लेखणे फार गैर आहे. ज्या वेळी संस्थानिकांचे दिवस चांगले होते, व त्यांच्या फौजांची लढण्याची संवय गेली नव्हती व जेव्हां त्यांचा मोठा दरारा असे तेव्हां देखील इंग्लिशांच्या फौजेच्या दसपट संस्थानिकांची फौज लढाईत उभी असता, इंग्लिश फौजेने ह्या मोठ्या फौजेची दाणादाण उडवून दिल्याची शेंकडों उदाहरणे घडल्याचे दाखले इतिहासांत आहेत. संस्थानिकांच्या पांच शिपायांस इंग्लिशसरकारच्या फौजेतील एक काळा शिपाई मारो आहे व १२ काळ्या शिपायांस एक युरोपियन शिपाई पुष्कट होणार आहे, असा हल्लीं सिद्धांत ठरल्यासारखा आहे. व ह्या रीतीने हिशेब करून पाहेले तर ह्या मराठे महाराजांच्या माळव्यांतील व हिंदुस्थानांतील फौजांवर नजर ठेवून, त्यांजपसून लागणारी धास्ती दूर करावयाचाच जर हेतु असेल तर १९८४ इंग्लिश फौज ठेवली ह्मणजे काम होणार आहे. ह्या अवश्य असलेल्या फौजेपेक्षां जी अधिक फौज ह्यांच्या मुखांत सरकार ठेवतात ती ते आपल्या सोयीसाठीं ठेवतात त्या सोयीशीं संस्थानिकांचा कांहीं संबंध नाही. मध्य हिंदुस्थानांतील मराठे संस्थानिकांच्या संवधाने लंडनटार्ईम्समधील ह्या लिहिणाऱास उत्तम माहिती असावी असे स्पष्ट दिसत आहे; व ह्याप्रमाणे उत्कृष्ट माहिती असनांही, आफगाणिस्थानच्या पर्वाच्या लढाईच्या वेळीं होळकरांनीं (आह्वास लागेल ती माहिती खरी असेल तर) धारच्या महाराजांनीं आपल्या संस्थानांतून ठेवलेल्या इंग्लिश फौजेतील कांहीं भाग मुख्य सरकारास योग्य वाटल्यास, सरहद्दकिडे धाडण्याविषयी सूचना करून हा भाग लढाईवर गेल्यानंतर एकंदर मुखाचा नीट बंदोबस्त ठेवण्याची जबाबदारी ह्यांनीं आपणावर घेण्याचे कबूल केले होते, ही गोष्ट ह्या निबंधकाराने कळविली नाही हे नवल आहे. इतरही कितीक संस्थानिकांनीं आपल्या फौजा सरकारच्या तैनातीस देण्याचे कबूल केले; व ह्या सर्वांचे सरकाराने आभार मानून ह्यांच्या ह्मणण्याप्रमाणे

ह्यांच्या फौजा आपल्या तैनातीस घेऊन, त्यांजकडून कामें करून घेतलीं. एकमेकांचीं मनें एकमेकांविषयीं शुद्ध असल्याबद्दल ह्याप्रमाणें भरपूर पुरावा असतां, फौजा कमी करण्याविषयीं संस्थानिकांजवळ मुख्य सरकारास कशी गोष्ट करतां येईल हें आह्मास कळत नाहीं.

होळकरांच्या मुलखांनून व्यापाऱ्यांचा जो माल जातो येतो त्याजवर ते वरचेवर जरब जकाती घेतात, ह्याजबद्दल ह्या निबंधकारांनें प्रसंग साधून, त्यांस फार दोष लावला आहे. व्यापारी मालावर जकाती घेण्याची मध्य हिंदुस्थानांतील संस्थानिकांची जी पद्धति आहे, तिजबद्दल त्यांना सर लिपेल ग्रिफिन साहेबांनीं असाच दोष लावला आहे ; व त्यांचेंच प्रतिपादनाचा अधिक विस्तार करून, ह्या निबंधांत ह्या संबंधाचा मजकूर लिहिला आहे. ह्या जकातीच्या संबंधांत मध्य हिंदुस्थानांतील उभयही महाराजांचें वर्तन सारखेंच दूषणीय असतां शिद्यांच्या लोभी शेजाऱ्यावर सर लिपेल ग्रिफिन ह्यांनीं जसा कडाखा उडविला आहे, तसा खुद्द शिद्यांवर उडविला नाहीं. पण मध्य हिंदुस्थानांतील गव्हरनर जनरल साहेबांच्या ह्या कामगारानें ह्याप्रमाणें भेद केला असतांही टार्म्सांतील निबंधकारानें तसा कांहीं भेद केला नाहीं. हा भेद ह्यांनें कां काढून टाकला आहे ह्याचें कारण त्याचें त्यासच ठाऊक असेल. तो म्हणतो ; “ ह्या जकातीच्या संबंधांत होळकरसरकार शिद्यांपेक्षां अधिक वाईट आहेत असें नाहीं. ह्या उभयतांचेही मूलख शेजारीपाजारी अमून, सुबईबंदर व हिंदुस्थानचा पूर्व भाग ह्यांजमध्ये ते आले आहेत ; ह्यामुळें वरचेवर जरब जकाती घेण्याची सक्त व्यवस्था त्यांनीं ठेवल्या कारणानें व्यापारास मोठी अडचण येते व कित्येक ठिकाणीं तर तो मुळांच बंद पडतो. ” इंदुरास जो एवढा व्यापार चालतो तो ह्याच जबर जकातीमुळें चालतो असें ह्या निबंधकाराचें ह्मणणें अमून, पूर्वीची अडचणीची व अस्वस्थता उत्पन्न करणारी व्यवस्था हल्लीं धाकट्या श्रीमंतांनीं (बाळासाहेबांनीं) अधिकच वाढविली आहे, असेंही ह्यांचें म्हणणें आहे.

संस्थानिकांच्या वमुलाचा बराच भाग त्यांस ह्या जकातीपासून मिळतो ; व कित्येक ठिकाणीं ह्या बऱ्याच जबर अमून कांहीं कांहीं ठिकाणीं तर ह्यांजमुळें व्यापार अगदींच बंद पडल्यासारखा होतो. व्या-

पारास सोपीवार न पडण्या इतक्या त्या जरब आहेत. व्यापार आणि अदलाबदल मोकळेपणें चालून त्यांत कांहींच आडकाठी न रहावी ह्मणून ह्या जकाती चोहोंकडे कमी करण्यास कांहींच हरकत नाही असें आमचेंही मत आहे. पण ह्या संबंधानें मुख्य सरकारानें जी व्यवस्था योजली आहे व ती अमलांत आणण्यासाठीं संस्थानिकांच्या दरबारी असलेल्या अम्मलदारांकडून जें वर्तन होत आहे, त्याजबद्दल गाऱ्हाणें देण्यास संस्थानिकांस भरपूर जागा आहे ह्यांत कांहींच संशय नाही. संस्थानिकांच्या वसूलविषयी पूर्ण निष्कालजी राहून त्यांच्या सरदारांच्या आणि प्रजेच्या हिताकडे यथास्थित दुर्लक्ष करण्याची राजकीय खात्यांतील अम्मलदारांची हल्ली प्रवृत्ति पडली असून त्यांचा तोच एक ग्रह होऊन बसला आहे. ह्या जकातीमामून मुख्य सरकारास होणारा वसूल वाढविण्याची इच्छा धरून, संस्थानिकांच्या मुलखांतून जाणाऱ्या येणाऱ्या मालांवरील जकाती कमी करण्याविषयी अगर मुळांच रद्द करण्याविषयी त्यांचा पिच्छा पुराविला असतां मुख्य सरकारांविषयी अगर त्यांच्या अम्मलदारांविषयी ह्या संस्थानिकांस कांहींच महत्व वाटणार नाही, अगर निर्लोभ वृत्तिधरून ह्या कामांत मुख्य सरकार अगर त्यांचे अम्मलदार वर्तन करित आहेत असें त्यांस वाटणार नाही, ही गोष्ट मुख्य सरकार व त्यांचे कामगार विसरतात हें फार वाईट आहे.

इंदूरचा मुंबईशी व चीनाशी मोठा व्यापार चालतो. व बाहेर जाणाऱ्या मालावर जकात बसविण्याची होळकर सरकारांनी कशीही व्यवस्था ठेविली तरी इंदूरच्या व्यापाऱ्यांस त्याचें कांहींच वाटत नाही. मुंबईच्या व चीनच्या व्यापाराची भरभराट असेल तशी त्यांना कमी किंवा अधिक क्रिकायत होते. इंदूरचे व्यापारी प्रतिवर्षी चीनास अफूच्या शेंकडों पेक्षा पाठवीत असतात. ह्या पेक्षावर इंग्लिशसरकारानें अतोनात जकात बसविली असून ती ते उत्तरोत्तर अधिक चढवीत आहेत, ह्यामुळे इंदूरच्या व्यापाऱ्यांचें फार नुकसान होतें; ह्यासाठीं ह्या संबंधानें गिळ्या करण्याकरितां व सरकारास अर्ज करण्याकरितां तीन चार वर्षांपूर्वी ह्या व्यापाऱ्यांची मोठी सभा भरली होती असें आह्मांस आठवतें. ह्याप्रमाणें ह्यांची सभा भरून अफूवरील जकात कमी करण्याविषयी अर्ज आला असतांही आनच्या सरकारानें त्या अर्जाची कांहींच दाद घेतली

नाहीं व अफूच्या पेच्यावरील जकात अगदी कमी केली नाही. बाहेर जाणाऱ्या मालावरील जकातींतही अफूवरील जकात विशेष महत्वाची आहे, व ही उत्तरोत्तर कशी वाढत गेली ह्याजविषयी माहिती मिळविली असता मोठी मौज वाटणार आहे. सन १८३९ त ह्या जकातीस प्रारंभ झाला व त्यावर्षी दर पेटीस १२९ रुपये जकात घेण्यांत येत होती. सन १८४३ साली सिंध प्रांत इंग्लिशसरकारच्या ताब्यांत आला त्या वेळी ही जकात दर पेटीस २०० रुपये केली व नंतर ती प्रत्येक पेटीस ३०० रुपये केली. दोन वर्षे लोटली नाहीत ती ही जकात ४०० रुपये केली ; व सन १८५९ पर्यंत ह्याचप्रमाणे व्यवस्था होती. त्यावर्षी ही जकात ५०० ची पांचशे रुपये केली. आणि सन १८६८ च्या आक्टोबर महिन्यापासून दर पेटीमागे ६०० रुपये घेण्याचा क्रम सुरू केला. ह्याप्रमाणे दर पेटीमागे ६०० रुपये जकात घेण्याचा क्रम सन १८७७ पर्यंत सुरू होता, त्यावर्षी ही जकात पुनः चढविली आणि दर पेटीमागे ६५० रुपये जकात घेण्याचा ठराव केला. हल्ली ही जकात एक पेटीमागे सातशे रुपये आहे असे आह्मांस वाटते. व्यापारांवर जरब ओझे पडल्याचे इंदुरात जे भासते त्याचे बऱ्याच अंशाने कारण ही अफूवरील जकातीची वाढ असावी ह्यांत संदेह नाही. मध्यहिंदुस्थानांतील संस्थानिकांच्या मुलखांतून फक्त अफू पिकून मुख्य सरकारास तिजवर जरब जकात बसवून अफूच्या जकातीचा बडा वसूल पदरांत पाडून ध्यावयास सांपडतो असे नाही ; तर ह्या संस्थानिकांच्या मुलखांतून लोहमार्गाच्या व इतर साध्या सडकाही न्यावयास सांपडते. ह्या सडकांच्या खर्चाबद्दलची वांठणी हे संस्थानिक भरतात, व सडका बांधण्यासाठी लागणारी जमीन ते फुकट देतात ; त्या भागांवर त्यांचा हक्कही रहात नाही. लोहमार्गांमार्फत चालणाऱ्या व्यापाराखेरीज इतर साध्या रस्त्यांने चालणाऱ्या व्यापाराचे संरक्षण त्यांची शिबंदी करिते. आणि मुख्य सरकारचे अगर त्यांच्या प्रजेचे ह्या संस्थानिकांच्या मुलखांत चोरच्यांपासून अगर दरबडेखोरांपासून कांहीं नुकसान झाले तर ते हे सांभाल घेतात. एकंदर हिंदुस्थानांत आज जी स्वस्थता आणि शांतता नांदत आहे त्यासाठी ही त्यांजवर जरब ओझे पडले आहे. ह्याप्रमाणे प्रकार आहे

तेव्हां अहूच्या जकातीपासून उत्पन्न होणाऱ्या वमुखांतील कांहीं अल्प भाग संस्थानिकांत देण्यांत येत असेल असें एखाद्यास सहज वाटणार आहे. परंतु तसा कांहींच प्रकार नाही. उलट, मध्यहिंदुस्थानांतील संस्थानिकांच्या मुखानून साध्या व लोहमार्गाच्या सडका सरकारानें नेल्यामुळे त्यांची उत्पन्न पुष्कळ तुटली आहेत. एवढ्यानेंही आटोपत नाही ; अहूच्या जकातीचा वसूल पुष्कळ वाढून इंग्लिशसरकारास चांगला नफा रहावा ह्मणून गुजराथेंतील व काठेवाडांतील संस्थानिकांशीं परम अन्वयाचाचें वर्तन करून त्यांस पुष्कळ नुकसान सोसावयास लावले आहे. इकडे लोकलफंडाच्या उत्पन्नांतून बहुतेक तयार केलेल्या सडकांवरून गाड्यांतून व डोईवरून जाणाऱ्या मालांवर जरब जकाती वरचेवर घेण्याचा क्रम ठेवतात व असल्या जकातीपासून आपला वसूल वाढविण्याची लोभबुद्धि व्यक्त करितात. संस्थानिकांच्या मुखानून असलेल्या जकातीपेक्षां मुख्य सरकारच्या जकाती कमी असतात असें नाही. तेव्हां संस्थानिकांस तो दोष कां लावावा ? आपले नुकसान भरून यावें ह्मणून आपल्या मुखानून उत्पन्न होणाऱ्या मालावर अगर उद्योगांवर जकाती वसविण्याचा किंवा मुखानून जाणाऱ्या येणाऱ्या मालांवर दस्तुच्या घेण्याचा कित्येक संस्थानिकांनीं जारी क्रम ठेविला आहे. ह्याप्रमाणें व्यवस्था करितांना त्यांनीं दूरवर दृष्टि पोहोचविली नाही हें खरें तरी ह्याप्रमाणें त्यांजकडून घडावें ह्यांत फारसें नवल नाही. ह्या मासल्याच्या संस्थानिक मंडळींत होळकर महाराज हे अग्रमणि आहेत. लोकांस त्रास वाटेल व घाणेरड्या दिसतील अशा युक्ति योजून लहान लहान रकमा जमविण्याचा लोभ सुटूं नये अशा योग्यतेची ह्यांच्या खजिन्याची आजची स्थिति आहे. अगदीं तुडुंब भरून वर वाढून जाण्याचा खजिना असला तर त्यांत हितही आहे व अहितही आहे आणि संस्थानिकांच्या संबंधांत तर हा प्रकार विशेष आहे ही गोष्ट ह्या महाराजांनीं लक्षांत वागविली पाहिजे. सुलतानी अस्मानांचे ह्मणजे दुष्काळादिकांचे फेरे संस्थानावर घेण्याचा संभव असतो तेव्हां प्रत्येक संस्थानिकानें एक किंवा दोन वर्षांचा वसूल शिल्लकेस ठेवीत जावा अशी आमच्या लोकांची समज आहे. ह्या मर्यादेचें उल्लंघन केले असतां त्रास लागण्याचा फार संभव आहे. वाज-

वीढून अधिक रक्कम शिल्क ठेविली असतां संस्थानच्या मालकांस, त्यांच्या मागून गादीवर येणारे वारसांस आणि वंशजांस व प्रजेस व्यर्थ त्रास होऊन मानहानि भोगावी लागण्याचा व निरर्थक आडचणीत येण्याचा संभव आहे.

संस्थानचा कारभार नीट चालविण्यास वाजवी रीतीनें लागणाऱ्या वमूलोपेक्षां अधिक वसूल कोणी संस्थानिक नवे कर व ओझीं वसवून उत्पन्न करूं लागला तर मुख्य सरकारानें मध्ये पडून रयतेचा फाजील घेतलेला पैसा तिला परत द्यावा असें नवीनच एक मांडण टाईम्स पत्रांतील लेख प्रसिद्ध करणाऱ्या गृहस्थानें काढलें आहे. पण, ब्रिटिश-वसुलासही हाच नियम लागू करून वाजवी खर्चास पुरून उरणारा वसूल ज्या कारांमुळें उत्पन्न होते ते सोडून द्यावे असा आम्हीं आग्रह धारेला तर लंडन टाईम्सांतील ह्या गृहस्थाच्या सूचनेचा पोरकटपणा तेव्हांच नजरेस येणार आहे. एखाद्या राज्यकर्त्याकडून होत असलेला अमुक खर्च वाजवी आणि कायदेशीर आहे व अमुक तसा नाही असा निर्णय ठरविण्यास समर्थ तरी कोण आहे ? संस्थानिकांच्या कारभारांत कोणते खर्च वाजवी व कोणते गैर वाजवी आहेत ह्याचा निर्णय ब्रिटिशसरकारास किंवा त्यांच्या कामगारांस अगदींच करितां येणार नाही. तसेंच, ब्रिटिशसरकारच्या राज्यांतील अमुक खर्च वाजवी आहे व अमुक नाही असें ठरविण्याचें काम आमच्या संस्थानिकांनीं किंवा ब्रिटिशसरकारच्या प्रजेनें आपणाकडे घेतलें तर ती गोष्ट आमच्या सरकारास आवडणार नाही असें आह्मास वाटतें.

बंडाच्या भयंकर धामधुमीच्या वेळीं होळकर महाराज ब्रिटिशसरकाराशीं कसें वागते, व त्या संकटसमयीं मुख्य सरकारचा पक्ष धरून श्रीमंत तुकोजीराव बाबासाहेब निष्ठेनें वागल्याबद्दल इंग्लिशसरकारच्या कामगारांनीं त्यांची फेड कशी केली ह्याबद्दल आमच्या ह्या टीकाकारांनीं एक अक्षरही काढले नाही. ह्या संबंधाची खरी हकीकत स्टेटसमन पत्रांत दर आठवड्यास छापून प्रसिद्ध होत आहे ; पण, इकडील संस्थानिकांच्या संबंधांच्या सर्व हकीकतीची पूर्ण माहिती असण्याचा बाणा बाळगणारे लंडन टाईम्स पत्रांतील गृहस्थांच्या योग्यतेचे निबंधकारांचें ह्या विषयावर काय ह्मणणें आहे तें कळलें असतें तर बरे

झालें असते. असें ह्मणतात कीं, दोष केल्याबद्दल आपलें मन आपणास खात असलें ह्मणजे मनुष्याच्यानें कांहीं बोलवत नाहीं. पण तें कसेंही असो, त्या थोर आडचणीच्या वेळीं जयाजीराव जसे मनापासून निष्ठेनें वागले तसेच होळकरसरकारही वागले, व यद्यपि शिंदेसरकारच्या मुलखापेक्षां होळकरांचा मुलूख लहान आहे व शिंद्यांच्या मुलखाप्रमाणें होळकरांचा जरी मध्यभागीं नाही तरी शिंद्यांच्या निष्ठेपासून सरकारचें जितकें हित झालें आहे तितकेंच होळकरांच्या निष्ठेपासूनही झालें आहे. शिंद्यांचा मुख्य किल्ला जप्त करून जसें त्यांचें मन दुखावेलें आहे त्याचप्रमाणें होळकर थोर राजद्रोही आहेत असा ग्रह पोटांत धरून त्या मानानें त्यांच्याही राजनिष्ठेचें त्यांस बक्षीस दिलें आहे. होळकरांवर हा राजद्रोहाचा आरोप इंग्लिशसरकारच्या ज्या कामगारानें ठेविला होता त्याचें स्वतःचेंच बंडाच्या वेळचें वर्तन फार गैर होतें ; तरी त्याच्या ह्मणण्यास पूर्ण मान देऊन सरकारानें आपलाही अभिप्राय ठरविला आणि अगदीं आलीकडे पर्यंत ह्या बाबतींत होळकरसरकारांचें ह्मणणेंही ते ऐकत नव्हते. होळकर महाराजांच्या राज्यकारभाराच्या आणि लष्करी व्यवस्थांच्या संबंधानें लंडन टाईम्सांतील गृहस्थानें जी टीका केली आहे तिच्या उत्तरादाखल आम्हीं येथवर केलेले विवेचन पुरें आहे. आतां बडोद्याकडे वळलें पाहिजे.

मराठी संस्थानांतील तिसरें मोठें संस्थान बडोद्याचें आहे. येथील अधिपतीस गायकवाड ह्मणतात हें सांगितलें पाहिजे असें नाही. ह्या संस्थानाच्या संबंधानें आपल्या निबंधाचा भाग लिहितांना ह्या टीकाकारानें खूपच गोंधळ उडवून दिला आहे असें आम्हांस वाटतें. ह्या लेखकास बडोद्याच्या संबंधाची चांगलीसी माहिती नसल्यामुळें किंवा त्याचा पक्ष लंगडा असल्यामुळें हा त्याचा गोंधळ उत्पन्न झाला असावा. हिंदुस्थानांतील ज्या कित्येक बड्या संस्थानिकांनीं इंग्लिशसरकाराशीं युद्धांत कधींही तरवार भिडविली नाही त्यांतीलच बडोद्याचें संस्थान हें एक आहे. इंग्लिशसरकाराशीं हें संस्थान निरंतर स्नेहभावानें वागत गेलें असल्यामुळें ह्याला विशेष मान मिळणें जरूर आहे. दिल्लीचा बडा दरबार भरवून महाराणी साहेबांनीं केसर-इ-हिंदचा किताब धारण केल्याचा जाहिरनामा प्रसिद्ध होईपर्यंत शिंदे व होळकर ह्यांना सलामी

देण्यासाठी जितक्या तोफा होत होत्या त्याजून बडोद्याच्या गायकवाडांच्या सलामीस अधिक तोफा होत होत्या ; पण दिल्लीचा बडा दरवार भरला त्या वेळीं शिंदे व होळकर ह्यांच्या सलामीच्या तोफांची संख्या वाढवून गायकवाडांतील व त्यांजमधील भेद नाहीसा केला. महाराज गायकवाडास ह्या गोष्टीचें वैषम्य न वाटावें व त्यांचा संतोष राहून त्यांचा कांहीं तरी विशेष मान रहावा ह्मणून त्यांस “ फरसन्दे खासा ” (आमचे चिरंजीव) वगैरे किताब प्रस्तुतचें गायकवाड त्या वेळीं वयानें अल्प होते तरी दिले.

ह्या मानाच्या पदव्या साधारणतः पोकळ असतात व त्यांत खरेपणाचा कांहींच भास नसतो ही गोष्ट सर्वास माहित आहे ; असले काल्पनिक संबंध कितीही जडविले तरी कमीपक्षास कांहींच फायदा होत नाही व जो कांहां होतो तो भारी पक्षाचाच होतो असा नेहमीचा अनुभव आहे. मुख्य सरकारच्या अफूच्या वसूलांत कमतरता न यावी ह्मणून हल्लीं जी विशेष योजना योजली आहे तिचा अम्मल नीट चालवा ह्मणून हिंदुस्थानच्या चक्रवर्तिनीच्या मानलेल्या चिरंजीवास चार लक्ष रुपयांच्या दर सालच्या वसूलाचें नुकसान सोसावें लागत आहे. अफूच्या, अपकारीच्या आणि मीठाच्या उत्पन्नांत हिंदुस्थानसरकारास तूट न यावी ह्मणून काढलेल्या युक्तींचा अम्मल संस्थानिकांच्या मुलखांत बसविण्याचा प्रयत्न करितांना त्यांच्या कारभारांत सरकाराकडून अतिशय ढवळाढवळ होत असून हिजपेक्षां अधिक अन्यायाची ढवळाढवळ त्यांजकडून कधीही झाली नसेल. राजपुताना, माळवा, गुजराथ आणि काबूल ह्या प्रांतांतील ज्या संस्थानिकांच्या गळ्यांत ह्या जुलमी व्यवस्थांचें हें लोढणें जबरदस्तीनें आडकाविलें आहे त्यांची सर्व स्वतंत्रता पर्यायानें नष्ट करून त्यांचीं संस्थानें निर्वेध चालतील किंवा नाही ह्याचीही शंका वाटण्यास जागा उत्पन्न केली आहे हें सांगण्याची मोठीशी गरज नाही. त्यांचीं तोंडें बांधून टाकलीं आहेत ; सरकारास अगर त्यांच्या अधिकाऱ्यांस भलताच उपदेश मिळाल्यावरून त्यांचीं सुरू केलेल्या ह्या जुलमी व अन्यायाच्या व्यवस्थेबद्दल ह्या संस्थानिकांस फार झालें तर मंदस्वरानें कुरकुर करितां येणार आहे ; पण परिणामी कांहींच फलप्राप्ति न होतां मुख्य सरकारच्या करण्यापुढें त्यांच कांहींच

न चालून त्यांस स्वस्थ रहावें लागणार आहे. पण, चक्रवर्तिनी साहेबांच्या ह्या मानलेल्या चिरंजीवाचे हाल एवढ्यानेच आटोपले नाहीत. त्यांच्या तैनाती स्वारांवर आजपर्यंत त्यांचा ताबा होता, तो त्यांजकडून काढून घेण्यासाठी नवीन योजना केल्यामुळे त्यांची प्रजा, शेजारीपाजारी, व ताब्यांतील सरदार आणि दरकदार त्यांना कमी मान देऊं लागले आहेत. गायकवाडाचा लोकांत पूर्वी जसा डौल होता तसा आतां उरला नाही. मुख्य सरकारचें हित साधून ध्यावयाचें असलें ह्यणजे राजेरजवाड्यांत व त्यांत झालेल्या तहांकडे अगदीं देखील दृष्टि पोहोंचविण्यांत येत नाही. राजेरजवाड्यांच्या वैभवांत हिनत्व आलें, त्यांच्या प्रजेवर अनेक ओझीं पडलीं, आणि त्यांच्या रयतेतील शिपाईवाण्याच्या लोकांचे व इतर हक्कदार लोकांचें थोर नुकसान होऊन त्यांस विपत्ति भोगावी लागली तरी त्यांजवद्दल कोणी विचार करीत नाही. त्यांची कांहींच किंमत नाही असें वाटतें. कधी कधी ह्यांतील जुलमी व्यवस्थांस मूळ प्रारंभ संस्थानिकांच्या दरबारांस असलेल्या इंग्लिश वकीलांकडून होतो; परंतु ह्या कामगाराच्या वर्तनावद्दल कुरकूर करून कांहींच उपयोग होत नाही. त्याजवद्दल गाऱ्हाणें दिलें तरी त्याजकडे कोणी नजर देत नाही. तसें केल्यानें त्यांच्या हुद्यांत कमीपणा येईल अशी वरिष्ठ सरकाराची समज होते; व त्यांच्या सर्व करण्यावर पांघरूण घालण्यांत येतें. ह्या दरबारांतील वकीलाचें महत्व मानण्याची आजपर्यंतची जी चाल आहे तिजवरून, त्याजकडून अपराध घडणार नाही असें मानण्याची वहिवाट आहे की काय असें वाटतें. दरबारी खात्यांतील मंडळीमार्फत संस्थानिकांवर देखरेख ठेवून त्यांस दावांत ठेवण्याची ही तऱ्हा प्रस्तुतकाळां झालेल्या सुधारणेस अगदींच शोभत नवून, संस्थानिकांत व मुख्य सरकारांत जे तऱ्हे आणि ठराव झाले आहेत त्यांस ती अगदीं विपरीत आहे; पण ह्याप्रमाणें ह्या वहिवाटींत दोष असतांही हल्लीं ती अगदीं प्रचारांतील बनून गेली आहे. दरबारी धाटाच्या वस्तादगीच्या करण्याच्या कामीं अम्मलदार जर तरेवेज असेल तर मात्र तो हुषार आणि लायख ठरून त्याची बढती करण्यांत येते; तेव्हां ह्या बाजूनें आपले हेतु साधून घेण्यासाठी हे अम्मलदार अनेक निरनिराळ्या युक्ति योजीत असतात. आमच्या संस्थानिकांतील

नव्या पिढीची मंडळी प्रौढ वयांत आल्यावर जेव्हां तीस अधिकार देण्यांत येतो तेव्हांच सर्वच नवे संस्थानिक मोठेविचारी व पोक्त दृष्टीचे निरजतात असें नाहीं प्रसंग पाहून माफक रीतीचें वर्तन करण्याची त्यांच्यांतील थोड्यांतच अक्कल असते. पुष्कळ संस्थानिक अथवा त्यांचे चिरंजीव संस्थानांतील जुन्या, हुषार, विश्वामूक व अनुभविक कामगारांशीं मांडून त्यांचीं मनें विघडवितात ; आणि कित्येक त्यांस कामावरून दूर करून, मर्जीतील नव्या व कवडीच्या योग्यतेच्या लोकांस कामांवर चढवितात. इकडे दरवारी असलेले वकीलसाहेब संस्थानांत कशकशा फळ्या पडल्या आहेत ह्याची उत्तम बातमी ठेवितात. दरवारच्या कारभारांत कांहीं तरी घोंटाळा करून आपल्या सरकारचा फायदा करून देण्याचा त्यांचा ह्या सुमारास निश्चय होऊं लागतो. पुढें ह्या संबंधानें जी खटपट सुरू रहाते ती चालत असतां दिवाण व दुसरे अनुभविक आणि जुने कामगार सहसा फसणार नाहींत व मुकाद्यानें बसणार नाहींत अशी ह्या वकील साहेबांची खात्री होते. ह्याप्रमाणें इकडे विफल प्रयत्न झाले कीं खुद्द संस्थानिकांकडे ह्या वकीलाच्या आमाची फेरी सुरू होते ; ह्याच्या गांठी एकांतांत चोरून पडत असतात. ह्याप्रमाणें कांहीं वेळ झाले ह्मणजे डाव सहज साधतो. एखाद्या दिवशीं सकाळीं, दुपारी किंवा संध्याकाळीं राजेसाहेबच वकिलाच्या किंवा एजंटाच्या वंगल्यांत जातात. तेथें बड्या साहेबांची गांठ घेऊन, त्यांजशीं एकांतांत बोलत बसतात. आणि मग कांहीं कामद लिहून देऊन, आपण मोठें शहापणाचें काम केलें असें मूर्खपणानें मानित वाड्यांत परत येतात. इतकें झालें ह्मणजे ह्या राजेसाहेबांच्या दुःखास प्रारंभ होतो. दरवारांत आपलें कांहींच चालत नाहीं असें दिवाणाच्या व इतर अनुभविक आणि हुशार कामगारांच्या तेव्हांच नजरेस येतें, आणि त्यांतील कित्येक नौकर्यांचे राजीनामे देतात व कित्येक नेमणुका घेऊन घरीं बसतात. इकडे रोसिडंट (वकीलसाहेब) आपल्या वरिष्ठाकडे याद पाठवून, तरुण राजेसाहेबांस आपण पुरें फसविल्याचें त्यांत कळवितात. राजेसाहेबांसही कांहींच आडकाठी उरली नसते ; त्यांचे जुने हुषार व अनुभवलेले कामदार नौकरी सोडून गेल्यामुळें त्यांस त्यांची मदत मिळत नाहीं ; व असें झालें ह्मणजे तारण्याच्या धुंदीत

संस्थानचा कारभार ते स्वच्छंदपणानें चालवून अगदीं मूर्खाचा बाजार करून सोडतात. रोसिडंटाच्या हुद्यावरील कामगारांची जोंपर्यंत बदली होत नाही, व राजेसाहेबांस फसविणारे व हे साहेबच जोंपर्यंत रोसिडंटाचें काम पहात असतात तोंपर्यंत असाच प्रकार सुरू राहतो, गडबड करण्याविषयी कोणाचें धैर्य होत नाही; व संस्थानिकामार्फत जो जुलूम आणि मूर्खपणा होत असतो त्याजकडे कानाडोळा करून एजंटसाहेब खुशालपणें झोंप घेत असतात. जुने एजंटसाहेब जाऊन नवे येतात, तेव्हां रयतेस आपल्या दुःखाची दाद मागण्यास सांधि सांपडते. हें जें आम्हीं वर वर्णन केले आहे, तें केवळ कल्पनेनें केले नाही. संस्थानिकांच्या एकंदर व्यवस्थेकडे आलीकडे आम्ही विशेष लक्ष पुरवूं लागलों आहों. आणि वर कळविलेल्या मासल्याची स्थिति घटून संस्थानाची बरीच माती झाल्याचे प्रकार आमच्या नजरेस पडले आहेत. कित्येक ठिकाणीं ह्या प्रकारांत थोडा फरक पडतो ; पण असा प्रकार घडला कीं, संस्थानास उतरती कळा लागल्याची गांठ बांधावयास हरकत पडत नाही. कित्येक प्रसंगां एजंट्याच्या मर्जीतील एखादा अगदीं जीर्ण झालेला निरुपयोगी ह्यातारा गृहस्थ संस्थानिकांच्या गळ्यांत कारभारी बांधून संस्थानाची अधिकच घाण करण्याचा प्रकार घडतो. पण ह्या निर्लज्जपणाच्या व घाणेरड्या युक्त्या योजणारे गृहस्थ पूर्ण खबरदारी घेऊन, ह्यांजबदलचा दाखला आपल्या दप्तरां बिलकूल मिळणार नाही, अशी व्यवस्था ठेवतात. रोसिडंटाच्या हातच्या ह्या ह्याताऱ्या बाहुल्याबद्दल प्रथम मागणी मराठी संस्थानिकांकडूनच झाली असल्याबद्दलचा दाखला रोसिडंटाच्या दरबारांत सांपडल्याशिवाय राहवयाचा नाही. राजेसाहेबांकडून आलेल्या ह्या मागणीस बड्या साहेबांकडून जबाब गेल्याचाही दुसरा दाखला मिळत असतो ; ह्या जबाबांत कारभार्याच्या जागेसाठीं निवडलेल्या ह्या गृहस्थाच्या ह्यातारपणाबद्दल पुष्कळ सूचना केली असते, व कारभार्याचें काम करण्यासारखी त्यांच्यात शक्ति नाही वगैरेबद्दलही योग्य रीतीनें सुचिवल्याविषयी ह्या जबाबावरून खुलासा होतो. मथितार्थ ह्मणून इतकाच कीं, ही व्यवस्था योग्य रीतीनें झाली किंवा नाही ह्याजबदल चवकशी करण्याची वेळ जेव्हां येऊन ठेपते त्या वेळीं असली घाणेरडी नेमणूक केल्याबद्दलची सर्व जबाबदारी ह्या तरुण

व गैर हुपार राजेसाहेबांकडेच येते, वडोद्याच्या महाराजांच्या तैनाती-स्वारांची मुख्य व्यवस्था ठेवण्याचा कोणास अधिकार आहे ह्याजबद्दल-च्या प्रश्नाचा निकाल लावतांना वर कळविलेल्या मासल्याचा कांहीं चमत्कारिक प्रकार झाला, अशी लोकांत दाट बोलवा आहे. पण ह्या लोकवातेवर भरंवसा ठेवण्याची आमची तयारी नाही. तैनाती-स्वारांवरील मुक्त्यारीचा हा प्रश्न हल्लींच्या महाराजांच्या कारकिर्दीत उपस्थित झाला आहे असें नाही. लार्ड लिटनसाहेबांच्या कारकीर्दीच्या काळ्या दिवसांत हा प्रश्न प्रथम उत्पन्न झाला. व ह्याचा निर्णय कोणत्या रीतीने व्हावयाचा हें पूर्वीच समसलें होतें. तैनाती स्वारांच्या संबंधाच्या ह्या प्रश्नाचा ठरलेल्या रीतीप्रमाणें निर्णय करावा ह्मणून राजे सर टी माधवराव वडोद्याचे दिवाण असतां त्यांचें मन वळविण्याचा प्रयत्न झाला व त्याप्रमाणें निकाल करण्याचें त्यांनीं कबूलही केले अशी आह्मास बातमी आहे. परंतु त्या वेळीं महाराज वयांत नसल्यामुळे ते प्रौढ होऊन, वयांत येईपर्यंत हा प्रश्न तसाच पडूं दिला; व ह्या प्रश्नाच्या संबंधानें ठरलेल्या निर्णयास त्यांची मंजूरी मिळाल्यावर मग त्याजप्रमाणें अम्मल करण्याचा विचार ठरला. ह्याप्रमाणें आलीकडे घडल्याची बातमी आहे. जुन्या सयाजीराव महाराजांच्या कारकीर्दीपासून ह्या तैनातीस्वारांबद्दलचा प्रश्न उपस्थित झाला असून, त्यांनीं व त्यांच्या मागील प्रत्येक गायकवाड साहेबांनीं ह्या स्वारांची मुक्त्यारी इंग्लिशसरकाराकडे सोंपविण्याचें नाकारलें, ह्याप्रमाणें प्रकार असतां हल्लींच्या श्रीमंत सयाजीराव महाराजांकडून ही व्यवस्था घाईनें करवून घेतल्यामुळे अथवा त्यांच्या गळ्यांत ही व्यवस्था इतक्या ताबडतोबीनें बांधल्यामुळे लोकांस अशा वार्ता उठविण्यास पूर्ण जागा झाली आहे. पण ह्या प्रकाराबद्दल पूर्वीच ठराव झाला असल्यामुळे सयाजीसवमहाराजांस व त्यांच्या दरबारच्या रोसडंटास ह्या प्रकाराबद्दल दोष लाववणार नाही असें आह्मास वाटतें.

पण हें आमचें विषयांतर फारच लांबलें. ह्यासाठीं तें पुरें करून मूळ विषयाकडे वळलें पाहिजे. अनेक संस्थानांच्या कारभारामध्ये जे घोंटाळे उत्पन्न होतात त्यांचें मूळ कारण त्या संस्थानांच्या मालकांस दरबारीं असलेल्या इंग्लिश एजंटानें किंवा रोसडंटानें दिलेला मलताच

उपदेश असतो ह्यांत कांहींच अंदेशा नाही. संस्थानिकांस वेडी वांकडी मसलत देऊन त्यांच्या दरबारीं असलेले इंग्लिशसरकारचे हे कामगार त्यांस शुद्ध खुळे बनवितात, आणि संस्थानच्या कारभारांत गोंधळ उत्पन्न करितात असा अनेक वेळां अनुभव येतो. अशी वेडी वांकडी मसलत ते त्यांना उगीच देतात असें नाही. अशी मसलत देतांना स्वतःचा कांहीं तरी फायदा करून घ्यावा, असा तरी एक त्यांचा हेतु असतो किंवा आपल्या सरकारच्या हिताविषयी कांहीं चमत्कारिक कल्पना बसवून ते हित साधण्याच्या हेतूने ह्या मसलती ते देतात. संस्थानांतील ज्या खटपटांच्या मूळाशीं तैथील रोसिडेंट नाही व जी शेवटास नेण्याच्या कामांत त्यांचें मुख्य अंग नाही. अशी एकही खटपट शेवटास गेल्याचें उदाहरण कोणत्याच संस्थानांत मिळणार नाही असें आम्हांस वाटतें. ह्याप्रमाणें प्रकार असल्यामुळे संस्थानिकांच्या दरबारीं ठेवलेल्या रोसिडेंटाच्या कामावर जितका उजेड पाडवेल तितका पाडून सरकारच्या इतर कामगारांच्या कृत्यांवर योग्य टीका करण्यास ज्याप्रमाणें संधि देण्यांत येते, त्याचप्रमाणें ह्या रोसिडेंटांच्याही कृत्यांवर टीका करण्यास लोकांस संधि द्यावी. त्यांच्या महत्वांत कमतरता येईल अशी खोटी सवव लावून त्यांच्या कामावर पांघरून घालण्याचा प्रयत्न करूं नये. संस्थानिकांच्या दरबारांत असलेल्या रोसिडेंटाकडून वारिष्ठांकडे ज्या यादी जातात त्या गुप्त ठेवण्याची हल्लीं चाल असून, तिजमुळे इतका त्रास होतो कीं, एका बाजूस मुख्य सरकार आणि त्यांचे कामगार असून दुसऱ्या बाजूस संस्थानिक आणि त्यांच्या दरबारांतील मंडळी राहून जे तंटे माजतात त्यांची योग्य चवकशी करण्यासाठीं निराळीं कोर्टे स्थापन करावीं असें आतां कित्येक अम्मलदार प्रतिपादन करूं लागले आहेत.

पुढें थोड्या किंवा फार कालांतरानें ह्या मासल्याची कांहींना कांहीं तरी व्यवस्था होईल ; परंतु ह्या मासल्याच्या सूचनेकडे लक्ष जाण्याचें प्रस्तुतकाळीं कांहींच चिन्ह नाही. इतका फेरफार करणारी सुधारणा इतक्यांत होण्याची आशा नाही. एतद्देशीय संस्थानिकांशीं व्यवहार ठेवतांना आज ज्या बुद्धीनें व्यवस्था करण्यांत येते, त्या बुद्धींत सुधारणा होण्याची सध्या फार अवश्यकता आहे. जबरदस्तीनें अधिकार चाल.

बून संस्थानिकांस दाबून टाकण्याचा क्रम जोंपर्यंत असाच सुरू राहिल तोंपर्यंत संस्थानिक आणि मुख्य सरकार ह्यांच्यातील तंटे तोडण्यासाठी असल्या प्रकारची न्यायासनें निघण्याचा कांहींच संभव नाही. इकडील संस्थानिकांशीं व्यवहार ठेवतांना त्यांस दाबून ठेवून, त्यांजवर थोडी जबरदस्ती चालविण्याचा क्रम फार योग्य आहे, असें मानण्याचा सांप्रतचा प्रघात आहे. पण हा प्रघात नाहीसा होऊन संस्थानिकांशीं उदारपणानें वागण्याची व्यवस्था राहिल तर उभयही पक्षांच्या लोकांचें त्यांत फार हित आहे. ह्या देशांतील लोकांच्या हिताच्या संबंधाच्या व्यवस्था योजतांना माजी लोकप्रिय व्हाईसराय लार्ड रिपनसाहेब ह्यांनीं जशी उदारता व्यक्त केली व हितकारक पद्धति योजली, त्याच मासल्याची उदारता ह्या संस्थानिकांशीं व्यवहार ठेवतांना प्रदर्शित करून, तशीच हितकारक पद्धति ह्यांच्याही संबंधांत योजावी. त्या नेक नामदार साहेबांचें वास्तव्य ह्या मुलखांत फार थोडा काळ झालें, ह्यापूर्वी इकडील प्रतिपालित मांडलिक संस्थानिकांशीं व्यवहार करतांना जो वतनक्रम मुख्य सरकारचे अधिकारी ठेवीत असतात, तो सुधारण्याकडे लक्ष देण्याचें अवश्यक असतांही त्यांस लक्ष देण्यास अवकाश उरला नाही, ह्याचें आह्मांस फार वाईट वाटतें. हा अतिमहत्वाचा हेतु साध्य करून घेण्यासाठीं कोणते उपाय योजावे असें आह्मांस वाटतें ते आह्मी ह्या पूर्वीच कळविले आहेत. संस्थानचा कारकार चालविण्याची सर्व जबाबदारी हल्लीं संस्थानिकांकडे असते, त्यांचा संस्थानावर पूर्ण अम्मल असतो, आणि वाटेल त्याप्रमाणें संस्थानचा बंदोबस्त ठेवण्याची त्यांस मोकळीक आहे. पण ह्याप्रमाणें त्यांजवर सर्व अधिकार सोंपवावा हें आह्मांस ठीक वाटत नाही. त्यांजवर कांहीं तरी दाब असावा, आणि संस्थानांतील बडे कामगार आणि थोर महाजन ह्यांची सभा नेमून तिचा दाब संस्थानिकांवर पडेल, अशी तजवीज ठेवावी. संस्थानच्या हिताचीं कामें व्हावयाचीं तीं ह्या सभेंतील सभासदांच्या बहुमताप्रमाणें व्हावी. संस्थानांतील व्यवस्था ठेवण्याच्या कामांत वर लिहिल्याप्रमाणें सुधारणा कराव्या, असें आमचेंच ह्मणणें आहे असें नाही. हैसूरप्रांत मध्यंतरी खालसा होता, तो परत त्याच्या हिंदू राजास द्यावा किंवा नाही ह्या प्रश्नाची वाटाघाट चालत असतां कित्येक बड्या अम्म-

लढारानीं ह्याच मासल्याचे अभिप्राय व्यक्त केले होते. पण ह्याप्रमाणे ह्या बड्या अधिकाऱ्यांनीं आपले अभिप्राय व्यक्त केले असतांही पुढे कांहींच व्यवस्था झाली नाही ह्याचें वार्ड वाटतें. संस्थानांच्या कार-
माराची व्यवस्था सुधारण्याच्या प्रश्नाविषयी कोणासच अगत्य वाटत
नाहीं हें मोठें नवल आहे. राजकीय आणि सामाजिक संबंधांत हिंदु-
स्थानची आज जी स्थिति आहे, तिजकडे लक्ष दिलें असतां संस्थानांचा
कारभार चालविण्यास कांहीं योग्य व्यवस्था योजली तरच सर्वांचें हित
आहे, इतकें ओळण्यास अवश्य लागणारें ज्ञान, अनुभव आणि दूरदृष्टि
हीं आमच्या संस्थानिकांत नाहीत. ह्या संस्थानिकांच्या ताब्यांतील
संस्थानांचे विशेष महत्वाचे हक्क आणि अधिकार मुख्य सरकार एका-
मागून एक हिसकावून घेत आहेत. ह्या हक्कांत आणि अधिकारांत संस्था-
नांचा कांहींच संबंध नाही व संस्थानिकांच्या मर्जीस येईल तेव्हां हे हक्क
व अधिकार त्यांस सोडतां येतील अशी हल्लींची समज आहे. ह्या संस्था-
निकांच्या दरबारांत मुख्य सरकारच्या नेमणुकीचे एजंट व रेसिडेंट
असतात, त्यांस आपल्या हातीं उत्तरोत्तर जास्त अधिकार यावा असे
वाटत असतें. आपला हेतु सुलभ रीतीने साधावा ह्मणून संस्थानि-
कांस भर देऊन संस्थानांवर त्यांचा पूर्ण अम्मल आहे अशी त्यांची
समजूत ते घालतात; आणि संस्थानिक अभिमानी, लोभी, भिन्न,
किंवा वेडगळ ह्यांनून जसा असेल तशा बेतानें त्याशीं वागून ते त्यास
आपल्या अहारीं आपून टाकतात. संस्थानांतील बडे अम्मलदार, सर-
दार आणि दरकदार ह्यांजवळ विचार करावयास लागलों तर
ते आहेत कोठें? हाच प्रश्न उपस्थित होतो. ह्यांच्या एका बाजूस सं-
स्थानिक साहेब असतात, व त्यांचा (संस्थानिक साहेबांचा) मुख्य
हेतु आपल्या व आपल्या मर्जीतील कोणा तरी क्षुद्र पुरुषाच्या तडवेती-
प्रमाणें वागून चैन मारण्याचा असतो. ह्यांच्या दुसऱ्या बाजूस रेसि-
डेंट साहेब असतात, आणि त्यांची मुख्य नजर संस्थानिकांची मर्जी
संभाळून आपला डाव साधण्याकडे असते. ह्याप्रमाणें दोहों बाजूस
दोन प्रवळ पक्ष असल्यामुळें ह्या अम्मलदारांचें आणि सरदारांचें कांहींच
चालत नाही. ते जवळच्या पक्षास मिळण्याचा स्वाभाविकपणेंच प्र-
यत्न करितात; आणि आपल्या जहागिरी व नेमणुका ह्यांचें संरक्षण क-

24515

24515

24515

२२२५६

२५२१५११६

२१३०१५ ११०

कं. न. न. व. वा. पोतबाप;

२१३०१५

कं. न. न. व. वा. पोतबाप;

२१३०१५